

13.440/
.....
I. 10

Debreczeni
Isza István
társ.
kiadványai

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

I.

Loszt.

N.M.

A DEBRECENI TISZA ISTVÁN TUDOMÁNYOS
TÁRSASÁG I. OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI.

I KÖTET. 2. SZ.

MIKSZÁTH
IRÓI EGYÉNISÉGE MINT
KORTÖRTÉNELMI DOKUMENTUM

IRTA:
ZSIGMOND FERENC
RENDES TAG.

DEBRECEN 1923.
CSATHY FERENC M. KIR. TUD. EGYETEMI KÖNYVKERESKEDÉSE
ÉS KÖNYVKIADÓVÁLLALATA R.-T.

MIKSZÁTH
IRÓI EGYÉNISÉGE
MINT KORTÖRTÉNETI DOKUMENTUM

IRTA :
ZSIGMOND FERENC
RENDES TAG.

DEBRECEN, 1923.
CSÁTHY FERENC M. KIR. TUDOMÁNY EGYETEMI KÖNYVKERESKEDÉSE
ÉS KÖNYVKIADÓVÁLLALATA R.-T.

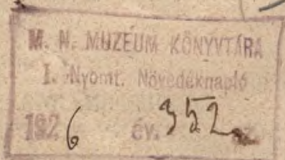
Handwritten: ~~1923. évi~~
~~205. sz.~~

Székfoglaló, amelyet szerző az
osztály 1923. évi február hó 20-i
ülésén felolvasott.

Handwritten: 13.440 / 1.2

Az utolsó *boldog* magyar költő . . .

Negyvenéves írói jubileuma alkalmával, 1910 ben, az egyetemes magyar nemzet hódolata vette körül s ő az örömtől és meghatottságtól fölmagasztosult, s ívvel üzenté az ünneplésére összegyülekezett közönség útján Nagymagyarországnak: Mondjátok el, hogy láttatok egy *boldog* embert . . .

Rá néhány nappal meghalt . . . Dicsőségének tetőpontján hagyott el bennünket, az írói hírnév pályavonalának lefelé haladó lejtőjére sohasem kellett rálépnie, ismeretlen maradt rá nézve a minden idők egyik legtragikaibb érzése: az, mely az önmagukat túlélő híres költők lelkét szokta megmérgezni . . . Már csupán ezért is mindnyájan boldognak vallottuk Mikszáthot mindjárt elhunytakor, pedig akkor még fogalmunk sem volt arról, hogy a halál milyen jóltevő tud lenni, mily rettenetes tapasztalatok alól tudja fölmenteni az embert, különösen a magyar embert . . . Ha öt évvel tovább él Mikszáth, egyéni népszerűségének varázslatos teljessége ellenére sem beszélhet vala többé boldogságról Magyarország népe előtt (s bizonyára önmaga előtt sem), másik öt esztendő múlva pedig látnia kellett volna, hogy ránk nézve az igazi boldogságnak még a lehetőségét is miként temette maga alá az ezeréves Magyarország romhalmaza s úgyszólván máról-holnapra miként lett merő anachronizmussá a bájos és kedves humornak az a szeretetreméltó, sajátos világa, mellyel a magyar nemzeti génusz Mikszáth műveiben ajándékozott volt meg bennünket. Bizony, a boldogság merőben negatív fogalomná lett nálunk: összetört lelkünk boldognak vall mindenkit, aki *nem* érte meg hazánk összeomlását; annál boldogabbnak, minél jobban érezte magát ezen a földön, minél mélyebb és sokszorosabb gyökerek által volt odanöve Nagymagyarország történelmi talajához. Az ilyeneknek volt legtöbb veszteni valójuk, az ilyenekre nézve volt legnagyobb szerencse az idejekorán való halál; megmenekültek nemcsak a — hogy úgy mondjuk — kívülről ránk szakadt szenvedések özönétől, hanem attól a kínzó tudattól is, mely bele-belevájja karmait az életbenmaradottak lelkiismeretébe, hogy t. i. történelmünk e legsúlyosabb katasztrófája nem kizárólag kívülről szakadt ránk, hanem az erkölcsi felelősségnek legalább egy kicsiny hányada mindnyájunkat terhel, amiért a legutóbbi félévszázad alatt bizony kelletténél inkább ráfedelkedtünk a gondtalan jelenre, s míg jól folyt dolgunk (legalább látszólag), azt képzeltük, ez nem is lehet máskép.

Ez a megállapítás az említett korszak egész területére vonatkozik, tehát a nemzeti élet legintegránsabb részére: irodalmunkra is. Nyilvánvaló, hogy itt nem vádaskodásról van szó, legfeljebb ön-vádról, mely mindnyájunkat ér, arról a vezeklésszerű

kedélyállapotról, mely mostani közviszonyaink közt a legstílszerűbb, amely a nagy nemzeti bukások idején mindig át szokta hatni az illető nemzedék jobb érzésű tagjait és mindig megtermi a magának a magánulságait. Lehetetlen, hogy egy kissé más szemmel ne nézzük most azt az időszakot, melyet a világháború előtt magunk is átélünk; akkori benyomásaink többé-kevésbé átfestődnek mostani gondolat- és érzésvilágunk borús levegőjében. Szomorú jelenünkben megpróbáljuk ismét átélni a boldog közelmúlt emlékeit. Nem tehetünk róla, ha csupán kívülről nézegethetünk be a jól ismert, de számunkra tilossá lett édenkertbe. A lángpallosú cherub ezt a nemzedéket már aligha bocsátja be oda.

Irodalmunk utolsó jelese, aki ezzel a cherubbal mindvégig barátságos viszonyban tudott maradni, Mikszáth volt. Nincs senki, akinek egyénisége mohóbban szívta volna magába a régi jó idővé vált tegnap minden derűjét, akinek egész lelki világára nézve — emberi, költői, politikai vonatkozásban egyaránt — olyan jellemző és nélkülözhetetlen életföltételnek éreznők a világháború előtti boldog vagy boldognak látszó Magyarországot, mint éppen Mikszáthra nézve. Az ő költészete a legérdekesebb és legjellemzőbb kortörténeti dokumentumok közé tartozik.

I.

Ha egy pillantást vetünk Mikszáth egyéniségének fejlődésére, világnézetének kialakulására, mintegy szimbolikus érvényességű képet kapunk egyúttal arról is, milyen volt a világháború előtti évtizedekben az ú. n. nemzetfenntartó magyar középosztálynak az eszmevilága, életfelfogása, gondolkozásmódja, vagy divatosan szólva: „mentalitása“.

Mikszáth 1847-ben született, tehát gyermekkorára és serdülő ifjúságára az abszolútizmus idejére esik, vagyis olyan időre, amikor másfél évtizeden át tartó vértanúság oltotta bele a magyar faj lelkébe a szenvedélyes osztrák gyűlöletet s avatta hazafiúi erénnyé ennek bárminő nyilvánulását. Soha olyan általános és erős szolidaritás nem forrasztotta egygő a magyar társadalmat, mint akkor. Nemzeti történelmünk kilencszázéves folyama volt a hatalmas forrása szabadságvágyunknak s függetlenségi jogérzetünknek, az utolsó három évszázad története pedig az Ausztria és a dinasztia elleni gyűlöletet táplálta sok bizonyítékkal. Ilyen eszme- és érzésvilág körében növekedett föl Mikszáth is. Szülőföldje is: Nógrád, a híres és hírhedt Balassák nagy múltú fészke állandóan ébren tartotta érzékét és érdeklődését a történeti, mondai, mesei hagyományok iránt s azt a büszke tudatot, hogy ebben a hazában, ott is, ahol — mint Nógrádban — már kezdődik az idegen fajokkal való keveredés: ősidők óta a magyar az úr. Az iskola is természetsszerűleg megtette hatását ilyen irányban. A rimaszombati gimnázium s a selmeci líceum ifjúsága és tanári kara egyek voltak a magyar haza szeretetében; mind a két helyen hazafias szellemű

ifjúsági önképzőköri működött s Mikszáth mindegyiknek buzgó tagja volt, egymás után mutatta ott be hazafias verseinek egész sorozatát, melyeknek lelkes páthosza néhol már helyet enged a Mikszáthra oly igen jellemző politikai szatíra hangjának is (*Egy magyaroktól elváihatlan szív méltányos kitérősei 1860-ban, 1862-ből*); Szeremley Károly, Mikszáth legkedveltebb tanára, az 1859-iki osztrák vereség után nagy örömmel újságolta el tanítványainak, hogy Lombardia már nem a mienk, „nagyobb lett a csizma!” A Mikszáth selmeci házigazdája, egy Kutlik József nevű tót származású szabó, Garibaldinak kereszteltette a leányát és Szicilianának nevezte el a cselédjét; a hagyomány szerint ugyanez a derék mester úgy „távolította el” méltóságos Kratovka megyei főnök úr szalonkabátjából a pecséteket, hogy ollóval kinyírta azokat. A Mikszáth hazafias diák-szíve is gvűlölte a „német”-et minden alakban, legjobban talán mégis mint iskolai tantárgyat. Énekelte ő is a többiekkel együtt a „Müller Gyula nagy naptára” kezdetű dal-rébuszt. Tanúja volt a balassagyarmati vármegyei gyűlésen a szenvedélyes hazafiúi felháborodásnak, mellyel a vármegye dacos nemessége politikai halottnak nyilvánította Forgách Antal grófot, mert ez hivatalt fogadott volt el a törvénytelen osztrák államhatalomtól.

De a magyar virtus pálmája csak „sub pondere crescit.” Mikor az erőszakos császári uralom megszűnt, a magyarság társadalmi és politikai összetartása és tervszerűsége is elvesztette irányítóját. Csak passzív hazaszeretetnek bizonyult az, alkotó munkára nem tudta egyesíteni az embereket. Az osztrák iránti ellen-szenv és lenézés megmaradt, de a magyarok nem érezték tovább testvéreknek egymást s az addigi tűntető hazafiúi ellenállás erélye azontúl belsőpolitikai torzalkodássá változott át. „Az idegeneket elkergettük. És amint kitették a lábukat, eltűnt az erős magyar érzés is, mintha a kalucsnijuk talpán vitték volna el. Az ördög érti ezt a dolgot!” — mondja Mikszáth 1894-ben (*Az eladó birtok*). Nem tudni, vajjon önmagára is vonatkoztatja-e a szavaiban rejlő megrovást. Annyi bizonyos, hogy politikai téren a Mikszáth eszejárása és vérmérséklete is fokozatos változáson ment keresztül. Származása, nevelődése, élményei őt is nem-alkuvó, nyakas ellenlázki magyarrá tették s ilyen maradt harminc esztendőskorán túls is még egy pár évig. Harminckét éves korában még ilyen legénykedő hangon tört ki belőle az ellenlázki magyar vérmérséklet: „Büszkeséggel szólok e helyütt palóc véreimről, kik mind olyan rebellisek, királyokat nem tisztelő, kormányokat ócsárló emberek, mint magam. A hatalom csak arra való előttük, hogy legyen mit fumigálni. Mert már a palóc ilyen ember!” Ekkortájt került Szegegre s ott húzamosabb időt töltve (több mint két esztendő), a nagy magyar Alföld jellegzetes lakossága körében szintén az ú. n. született ellenlázki álláspontot volt alkalma lépten-nyomon tapasztalni s a vele együtt nyilatkozó tősgyökeres, eredeti észjárás hatása

aiatt meg is kedvelni. A szegedi nagy árvíz idején eleinte még ilyen fülánkos szellemességgel hadakozik a hatalmon levő kormányrendszer ellen: „A sors nem büntetheti meg Magyarországot annyira, hogy Szegedet tönkre tegye... *Két Tiszát* nem mér ránk egyiptomi csapásul; elég nagy kereszt nekünk egy is...” (*Szegedi Napló*, 1879. március 4.) Lám, a hivatalos hatalom már eleve gyanakvást és dacot ébreszt az elkeseredett ellenzéki kebelben, — de ha aztán az „átkos kormánypárt” emberei közt is akad egy-egy rendkívüli, képzelet-izgató, nagyszabású jellem, mely hibáival és erényeivel szintén egyaránt valami ősmagyar fajiságot lehel: az efféle jelenség az ellenzéki embernek is imponál s dacos nyakát elcsavarni képes. Félesztendő elég volt ahhoz, hogy Mikszáth megváltoztassa Tisza Lajosról előzetesen megalkotott véleményét s dicséretére válik Mikszáthnak, hogy nézetváltozását nem titkolta el, hanem ugyanazon a helyen adott elégtételt a Szegedet újjáépítő kormánybiztosnak, ahol néhány hónappal azelőtt bizalmatlanságát fejezte volt ki iránta: „Én voltam az első, aki a közvélemény benyomásainak hangot adtam... s épen ezért nekem vált kötelességemmé első sorban leemelni e férfiú előtt a kalapot, aki minket nagyon *megcáfolt*...” (Sz. N. 1879. október 18.) A Tizsa-család nagy egyéniségei (Lajos, Kálmán, István) egymás után nyüögzik le s vonzzák magukhoz Mikszáthban a politikust s teszik őt egy még nagyobb szabású egyéniség: Deák Ferenc korszakalkotó politikájának meggyőződéses támogatójává.

De mi is az a meggyőződés? A hideg ész sugalja azt, vagy a meleg szív? Vagy a keltőnek összhangja érleli meg? Ez az utóbbi eset a legszérencsésebb és legkíváncsabb. Csakhogy a magyar ember politikai meggyőződésének megszületése közben az említett két alkotó tényező gyakorta kél egymással birokra, ahelyett, hogy egymást testvériesen kiegészítené. Negyvedfélszáz év folyamán mindig támadtak sokan, jóhiszemű, derék, bölcs hazafiak is, akik értelmük higgadt szavával el tudták hallgattatni a szív panaszát, de bizony ő náluk is elég volt egy kis önkéntelen visszaemlékezés, egy-egy önfeledt ábrándkép, egy kis „őszinteségi roham”: s az ú. n. feledés fátylán mindjárt ott piroslott az eltakart szívnek egy-egy felfakadó vércsöppje, — másik fátyolt reá hirtelen!... Maga Deák Ferenc is, maguk a Tiszák is ott hordozták a sebet szívükön, csak parancsoló értelmük s nagy látókörű férfias akaraterejük tudta azt eltitkolni mások előtt, lassanként talán önmaguk előtt is. Velük szemben állottak szintolyan jóhiszemű politikusok, akik a múlt idők keserű tapasztalataira, évszázados nemzeti sérelmeinkre gondolva úgy érezték, hogy az állami önállóságunk teljességéről való lemondással 1867-ben túlságosan drága áron vásároltuk meg méltatlan szenvedéseink megszüntetését.

Ez a végzetes ellentét hosszú időre megmérgezte politikai életünket és sok jó magyar ember lelkiismerete megérezte a kínos dilemma súlyát. Annál inkább, mert az emberi gyarlóság követ-

keztében mindjobban elfajult ez az alapvető politikai probléma. A két ellentétes fölfogás között kölcsönös lett a gyanúsítás és a vádaskodás. Az egyik párt kisajátította magának Deákot, a másik meg Kossuthot. Az egyik az önző hatalmi érvényesülés vádjának ódiumát volt kénytelen viselni, a másik a felelőtlen népszerűség-hajhászását, sőt a népbolondításét. Gondolhatni, mily épületes látvány volt ez a magyar állam lakossága számára, különösen képviselőválasztások alkalmával. A „48” és „67” közti meddő harc gomolygó füstje mögött ott nyüzsgött az elfogultságnak, személyeskedő gyűlölködésnek, a képmutató stréberségnek csúnya zsidvásárja. A közjogi ellenzéknek csaknem negyven éven át meglehetősen kényelmes helyzetet biztosított az a körülmény, hogy elvi álláspontját a gyakorlati politikai életben ki nem próbálhatván, jóhiszeműen képzelhette és hirdethette magáról, hogy ő van hivatalva állami függetlenségünket kiépíteni; ellenben az uralmon levő pártnak (megtanulta később az ellenzék is) elég gyakran volt alkalma gyakorolni magát a kénytelen-kelletlen engedelmeskedés erényében, melyre nem az országgyűlés valamelyik pártja szorította rá, hanem a monarchia közös uralkodójának akarata.

Nyilvánvaló, hogy ez az áldatlan közhelyzet az emberek gondolkozásmódjából rohamosan ölte kifelé az idealizmus lendületét; a politika oltárának fogalma a köztudatban hova-tovább boszorkánykonyhává alakult át, ahol az igazságot paktumokkal, melléktételekkel, hátsó gondolatokkal s más effélével higitják föl és hamisítják meg. A felelősség érzete gyakran kényszerítette a politikust ugyanarra, amire a másikat éppen a felelőtlenség csábította: hogy t. i. ne úgy beszéljen, ahogy érez. A politika mestersége persze mindenütt ilyenforma, de a közöstudott Magyarországon kétszeresen ilyen volt. A szabadelvűpárt, minthogy negyven éven át sohasem kellett tartania kormányképes ellenzékétől, természet-szerűleg tespedni, lustulni, álmosodni kezdett, gondtalanul rábízta magát a vezető államférfiakra (ezeknek is kényelmesebb volt így), a nagy párt szürkésege sok egyéni gyarlóságot és furcsaságot szépen eltakart. A világ változhatatlanságára számító hazárd optimizmus vagy inkább fatalizmus uralkodott a politikai horizonton... pedig a világ csöndesen, de folytonosan változott, mind nagyobb és nagyobb eltolódások keletkeztek a régebbi állapotokhoz képest, főleg gazdasági tekintetben; éppen a politikai szélcsend kedvezett nagyon ennek a vértelen hadjáratnak, mely a gyakorlati életrevalóság fegyverével és a modern törvények paizsával óriási veszteséget okozott az addigi nemzetfenntartó kiváltságos osztálynak: a kiváltságait elvesztett magyar földbirtokosságnak, az ú. n. gentrynek.

Ime a kortörténeti Ariadne-fonal, mely elvezet bennünket Mikszáth lelki világának csalóka irányú folyosóin át a legbelső, legtitkosabb rekeszhez: ebben is ott lakik egy falánk szörnyeteg, nem holmi ijesztő Minotaurus, hanem inkább csak egy alig észre-

vehető parányi féreg — a szű, mely azonban lassanként megőrölt mindent, amihez hozzáférhet. A *kiábrándultság* ez az őrlő szű, mely a Mikszáth-korabeli egész nemzedék szívében lassan, de biztosan pusztította a hitet, lelkesedést és tetterőt. A hosszas álmodozás és csoda-váró tétlen képzelődés után szükségképen elkövetkező lelki állapot volt ez. Ez a kiábrándultság különbözik a XIX. század 20—30-as éveinek Európaszerte általánossá lett közhangulatától: emez szentimentalizmusban, misztikus hajlamokban merült el, de a „századvégi“ emberöltő már ebből is ki volt ábrándulva (a materiálizmus volt az uralkodó planéta), igyekezett mintegy higgadtan tudomásul venni a saját maga kiábrándultságát s ez a furcsa lelki adottság csakugyan kitűnő forrásává lett a humoros világnézetnek, noha az is tagadhatatlan, hogy e humor nedvében gyakran megérezhető a belévegyült könnyecseppek sóskeserű íze is. Vagy talán nem is könnyecseppek azok (hiszen könnyecsepp nélkül nincs igazi humor), hanem a cinizmus epéje?

A kiábrándultságnak mély távlata sötétlik Mikszáth azon felkiáltása mögött, mely halála előtt tíz évvel e szavakban röppent ki lelkéből: „A jó látás! Istenem, ez a legveszedelmesebb ajándéka az isteneknek...“ (*Vasárn. Ujság* 1900). Igaza van. Ezt a kétes értékű ajándékot bőven megkapta az istenektől. De nem egyszerre. Két évtizeddel korábban még a páthosz szemüvege az effajta keserű kitörések alkalmával is ott van a szemén, később aztán ezt a szemüveget is kiábrándultan dobja el. Valaha még ilyen nagyhangú szólamokra ragadtatta magát: „Milyen boldog volnék én, ha nem ösmerném annyira az életet, a mennyire ösmerem! Oh, hogy a tudás boldogtalanná tesz bennünket. Hazafiság, szeretet, két magasztos érzés, aki hisz bennök. Engem kacajra fakasztanak, mert látom őket, hogy honnan származtak. Csupa torzalak közt járok. Az undok fekélyek, melyek bent vannak a lelkekben, kiülnek az arcokra. S én nekem nézнем kell azokat mindenütt.“ (*Szegedi N.* 1881. 35. sz.) Ez még nem az igazi Mikszáth, elhinnünk is nehéz, hogy ő írt ilyen pathetikus sorokat. Ez még a heves, forrongó, ellenzéki Mikszáth. Most még magasztos érzéseket és undok fekélyeket emleget s kacajra fakad; később majd megtanulja egyforma magaslatról nézni az élet mindenfajta jelenségét s lemosolyogni azokat.

A politika terén az ellenzéki álláspontból nem utolsó sorban bizonyára az ott tapasztalt illúzió-kergetés, páthosszal szavaló naivság ábrándította ki s térítette át a Tisza Kálmán táborába, aki maga is keresztülment volt ezen a kiábrándulási folyamaton. A naiv embereket rendkívül szerette Mikszáth mindenkor, valósággal vadászott rájuk, — de közéjük nem tudott tartozni, a magasból nézett le naivságukra. Erről a fölényes — majdnem azt mondhatnánk: közömbös — álláspontból, ha akart volna se tudott volna később leszállani. Nem a pártpolitikus szemével, hanem a szuverén művészával nézte a politikai fórumot, „mintha az egész

parlament az ő kedvéért élne, tenne és be-zélne, még a nyolc miniszter is az ő játékszere volna, mint a gyermeké az ő apró katonái, lovai, szekerei, ágyúí, báránykái, akiket becézhet s össze is törhet.“

Ez a fölényes eljárásmódja néha szinte túlságba is esik. Szívesen tudomásul vesszük és megbocsátjuk az efféle őszintés-kedő kijelentéseket: „elmentem a klubba, ahol én, mint azt mindenki tudja, sohasem szoktam politizálni . . . az eseményekre nem vagyok kíváncsi“, — de gyakran tovább megy a tréfa terén és a saját pártjának a klubjáról, közszelleméről, embereiről olyan erős torzítással fest képeket, hogy ezek rendkívül mulatságos voltak ellenére is szinte politikai érvekké válnak — az ellenpárt kezében. A „mameluk“-képviselő lélektanához olyan ironikus vonásokat közöl rendszerint napilapok hasábjain, hogy az ilyen kedélyeskedést a gyöngébb kritikai érzékű újságolvasóközönség félre is értheti. Mikor haza-hazanéz szülőföldjére, a nyakas ellenzéki palócok közé s pl. az öreg Myzer bácsi elkezd pirogatni kormánypárti voltáért: „Ugyan valld be nekem, ha úgy magadba vagy és gondolkozol, nem szégyenled magad?“ — „Nem gondolkozom én soha, János bácsi“, — üti el a dolgot fölényes humorral Mikszáth. Még a választópolgárok előtt sem öltötte fel soha a retorika tribúni palástját, hanem szellemességének fölényes ötleteivel iparkodott őket magához emelni. El is dicsekszik e téren észlelt sikereivel: „Nem kell nekik semmi nagyképűség. Az ünnepélyes szamarakból kigyógyította őket az én methodusom örökre. Ez az egy pozitív érdemem legalább megmarad.“ (*Az Ujság* 1904. 307. sz.)

Ez mind igen szép dolog, de nem támad-e föl bennünk önkéntelenül az az aggodalom, hogy ez a módszer kellő óvatosság nélkül, vagy — mondjuk — Mikszáthnál avatatlanabb politikusok kezében könnyen meg is bosszulhatja magát. Elvégre a humorista elmondhatja ugyan a maga álláspontjáról, hogy „nagy magaslát ez, ahová más halandónak nem lehet följutni s olyan magaslát, ahonnan nem lehet leszédülni“ (*Szegedi N.* 1880, 147. sz.), de nem int-e maga ez a mondat vigyázatra bennünket „más halandókkal“ szemben? Mikszáth főntebb idézett nyilatkozatából majdnem az a megállapítás hangzik ki: ünnepélyesség = számárság. Mikszáth nem ezt akarja mondani, de nem az volt-e egyik legbetegebb jellemvonása a világháború előtti nemzedéknek (a mostaninak persze még inkább), hogy nevetségesnek tartott mindent, ami ünnepélyes és nyomasztónak mindent, ami tekintélyszámba ment?

II.

A világt teremtető erő úgy alkotta az emberi lelket, hogy ennek egy jókora darabja az illúziók számára van berendezve. De az is alaptermészetünkéből következik, hogy lelkünk területein sem szünetel soha a határvillongás. Ha pl. értelmünk valahonnan — katonai nyelven szólva — erősítést kap, rendszerint illúzióink honát

támadja meg, mint amely látszólag semmi komoly hatalomra nem támaszkodik. Csakhogy értelmünk illetén hódító hadműveleteiről kevés végleges sikert tudott eddig följegyezni az emberi művelődés története. Az üldözött illúziók el szoktak ugyan menekülni, de a győztes értelem hiába vonul be helyükre, nem tudja azt magáévá tenni s csak a nagy ürességet érzi, mely ott tátong az emberi lélek világának egy nagy darabján és sokkal rosszabb szomszédságnak bizonyul az értelemre nézve, mint amilyenek a jámbor illúziók voltak. Ilyen tapasztalatok után bizony alig lehet okosabbat tenni, mint visszaédesgetni ez utóbbiakat s megigérni nekik, hogy ezután nem lesz bántódásuk . . .

A múlt század közepe táján, főként a természettudományok hatalmas gyakorlati eredményeitől felbátorodva, a bíráló emberi értelem türelmetlen mohósággal fogott hozzá a különféle illúzióktól megszállva tartott lelki területek „felszabadításához”, a tapasztalati bizonyosság exakt törvényeinek minden téren való uralomra juttatásához. Az ember: anthropológiai példány, Jézus: történeti személy, a lélek és szellem: az anyagvilág mechanizmusának egyik tünete . . . stb. Ebben a fejfogásmódban mindenütt ott van az igazság. — fele. Nem is maradt termékenyítő hatás nélkül. De azért a hozzáfűződő nagy várakozást félig sem tudta kielégíteni. Az emberi élet célja, az emberi sors végső és legfőbb problémái dolgában egy lépéssel sem segített közelebb a megfejtéshez. Illúzióink számúzza, helyük üres; amivel pótolni akartuk őket, utánuk ment a száműzetésbe. Kiábrándulásunknak a derekán vagyunk; vajjon hol lesz a vége?

Az emberi szellem minden sikeres és hiábavaló mozgalmának leghívebb tükre: a költészet. Az egész magyar költészetben pedig Mikszáthnál találjuk meg leggazdagabb és legjellemzőbb tükrképét a kiábrándultság azon főntebb vázolt kedélyállapotának, melyet az idők kivetkőztettek illúzióiból s amely nem tehetvén egyebet, mosolyog a saját meztelenségén; az illúziók hiányát nem tudja pótolni, csak áthidalni humora szivárványával.

Hogy világossá váljék előttünk ez a dolog, gondoljunk rá Mikszáth legelső novellájára (*Ami a lelket megmérgezi*. Igazmondó 1871. 27—31. sz.), mely igazán stílszerűen nyitja meg e kiváló író egész költészetét. Ez a novella nem egyéb, mint dörögdelmes kirohanás egy veszedelmesen elterjedt illúzió ellen: a ponyvairodalom betyár-romantikája ellen; a novella cselekvénye elrettentő példaképen igazolja az író célzatát, hogy t. i. a regényes, színes köd, mellyel a ponyvairodalmi köztudat a betyár-életet körülveszi, hazugság, csalóka káprázat, jaj annak, aki ilyen históriák olvasására adja magát . . . Ime odavan egy illúzió, de mit nyertünk vele, ha csupán vak üresség tátong a helyén? Hiszen igaz hogy az egész betyárromantika csak illúzió, csak hazugság, de elvégre (szégyen, nem szégyen!) mégis csak érdekes az, és ha nem hagyjuk is magunkat tőle megijeszíteni vagy elbolondíttatni, néha-néha

bizony jól esik a képzeletünknek az oda való elkalandozás . . . és Mikszáth, engedve első novellájának szigorú álláspontjából, sok érdekes — de többnyire adomaszerű — jelenetben mutatja be a kora- és környékbeli nevezetesebb betyárok alakját: a tót Szurinát, Krúdy Kálmánt; nemcsak nem haragszik már rájuk, hanem szinte protekciója alá fogadja őket s reklámot csap érdekükben; „célom csak egy kis hazabeszélés. Egy apológia a saját külön zsványunk mellett. Mi azt se taszítjuk el magunk közül, hanem egy kicsit megtisztítjuk . . .” (A *Krúdy K. csínytevései*). Nem igazi romantika, csak olyan, amilyen van; nem hátborzongató kalandok, csak „csínytevések”. Ime a kiábrándult gyermek kedélyállapota: bábuít, játékszereit nem tudja immár a régi illúzióval nézni, összevissza tapogatta, tépdeste azokat, látja, hogy lószörből vagy rongyból van a belsejük, — dehát, ha megfogya között hittel is, ha fitymálós mosollyal is, de tovább játszik velük, csupán a játék kedvéért . . . Valami sajátságos fényárny-játék születik a világ jelenségeinek illetén megvilágításából, az életfelfogásnak ez a kompromisszumra hajló módja olyan megvesztegetően kedves okoskodássá érik Mikszáth lelkében, hogy nem csodálkozhatunk azon az óriási hatáson, melyet Mikszáth művei a többé kevésbbé rokon gondolkodású kortársakra gyakoroltak. Senki se tudja jobban ő nála azt a tapasztalati igazságot, hogy „a hegyek végre is csak messziről kékek, közélről nem kékek, sőt nem is hegyek” . . . de kiábrándultsága nem fakad lázadozó reflexiókra, hanem vállvonogató humorral jelöli meg az orvosságot: „Eredj távolabb a hegyektől és megint kékek lesznek!” (Az *én kortársaim*. Előszó.) De ebben a könynyedén odavetett mondatban több kiábrándultság rejtőzik, mint némely nagyhangú pesszimista író zúgolódásaiban.

Az elvesztett vagy veszni indult illúziókkal való ez az érdekes kacérkodás természetszerűleg az emberi eszme- és érzésvilágnak azokon a területein nyilatkozik legjellemzőbben és figyelhető meg legjobban, ahol legbujábban teremnek az illúziók: vagyis a vallásos hit, a szerelmi érzés és a történelmi felfogás körében.

Az atheizmustól Mikszáth meggyőződését áthághatatlan szakadék választja el (az atheizmus fogalma voltaképen nem is fér össze az ember képzelőerejével), de a tételes vallás ellen nem sok író követett el még annyi inzultust a gúny és a közöny fegyverével, mint Mikszáth: A magyar intelligencia világháború előtti nemzedékének mintegy eszményített típusa s épen ezért népszerű eszménvképe volt ő s ezen a téren erősen emlékeztet francia nagy kortársára: France Anatolera, ha egyébként lényeges különbségek vannak is kettőjük között. Nemcsak rokon, hanem egyenesen közös jellemvonás bennök az az ú. n. *profán* kedvtelés, mely az emberi léleknek azt a velünk született belső ellenmondását aknázza ki, mikor t. i. véges értelmünk a végtelenség titkát fürkészi. Istent, vagyis a Végtelent csak érzelmi úton, csak ösztönszerűleg tudjuk megsejteni; értelmünk önmagát tagadná meg, ha képes lenne felfogni

Isten-mivoltát. Mihelyt fogalmakkal dolgozó közeg (pl. a nyelv) útján, vagy a tapasztalati szemléleten alapuló művészetek (festészet, szobrászat) segítségével próbáljuk Istenre vonatkozó ösztönös érzéseinket kifejezni, rögtön kész van az ellenmondás, és lelkünknek az is eltilthatatlan hajlama és joga, hogy ezt az ellenmondást észrevegye. Csak az élő hitből táplálkozó illúziók misztikus köde tudja eltakarni azokat a hézagokat, szakadékokat, a melyek a vallási formák (dogmák, mítoszok) és tapasztalati, pozitív tudásunk között tátonganak. Az értelem egyoldalú gyarapodása, pl. a XIX. század második felében az ú. n. természettudományos gondolkodásmód elterjedése, többé-kevésbé megtépázza és szétzilálja ezeket a vallási illúziókat s ha magát az ösztönszerű Isten-hitet nem akarja és nem tudja is kiírtani, legalább abban elégti ki maliciózus kedvtelését, hogy rámutat az illúziók mögött levő szakadéokra, a vallások hitbeli örök tartalmát elvlasztja az emberi elme alkotta vallási formáktól s meg akar győzni mindenkit arról, hogy ez utóbbiak ép olyan gyarló és megbíráható alkotások, mint bármely más emberi mű. Különösen France A. a nagy mester abban a tekintetben, hogyan lehet a végtelenség titkait fürkésző véges értelem teológiai okoskodását *ad absurdum* folytatni, zsákutcákba vinni s nevetségessé tenni; segítségére van ilyenkor az ő bámulatos szakismerete, mely kiterjed a keresztyén középkor scholastica teológiájának egész körére; csak gondoljunk arra, minő paródisztikus torzképeket ad France A. pl. a keresztyén dogmatika Atya-istenéről (*A pingvinek szigete*, *A pártlító angyalok*). Mikszáthnak esze ágában sincs a France Anatole képzettségével versenyezni, de a zsarnoki dogmák ellen szakasztott olyan módon, épen olyan fölényes gúnnyal hadakozik. Az *Új Zrinyidisz* „praeludium” ában a keresztyén hitrendszernek a feltámadásra és utolsó ítéletre vonatkozó részét választja incselkedésének céltábjává. Mint France A. szokta tenni, Mikszáth is látszólag ráhelyezkedik a dogmák és legendák álláspontjára, az ezekben magunk képére alkotott Úristent szerepelt ti, hogy aztán kihasználja az efféle témákkal szükségképen együttfogant logikai szervi hibákat, vagyis hogy *ad absurdum* vigye a dolgot. A határidő gondjával bibelődő, trombitás angyali segédletre szoruló, magunk képére alkotott Úristennel — gondolja Mikszáth — megeshetik az a tévedés, hogy elszámítja magát a határidő dolgában: idő előtt feltámasztja Zrinyiéket s nem másíthatja meg elhamarkodott cselekedetét. Nem hiszitek? sőt kegyeletsértéssel vádoltok? De hiszen ti hirdetitek a testi feltámadás tanát és ti követelitek, hogy ezt elhiggyük; miért rökönyödtök hát meg, ha valamelyes titokzatos jelenség által esetleg szavatokon fogunk benneteket? Hogy meretek a ti szörszálhasogató, gyarló eszetekkel ránk nézve kötelező dogmákat megszabni olyan dolgokra vonatkozólag, melyeknek valóságáról e földi élet folyamán saját tanításotok szerint is lehetetlen meggyőződünk? ... Nem akarunk tovább időzni a

szkepticizmusnak és racionalizmusnak e meglehetősen olcsó dialektikájánál. Különben bármily bőséges példákat idéznénk is erre vonatkozólag, mind azt bizonyítanák, hogy Mikszáth a vallási formák terén csak ott folyamodik a maró gúny fégyveréséhez, ahol papi beavatkozást lát, ahol — hogy úgy mondjuk — „hivatalos“ dogmai tekintélyről van szó. Mikszáth ellenszenve a katolikus papság iránt valóban feltűnő. Ezt az ilyen nagy mértékű ellenszenvet még a liberális korszellem sem teszi érthetővé. Még France Anatolenál és Zolánál is szerepelnek galamblelkű vagy apostoli önzetlenségű kath. papok (igaz, hogy gyakoribbak az ő műveikben is a szkeptikus vagy éppen romlott lelkű abbék), de Mikszáth még annyi engedményre is ritkán hajlandó, hogy az együgyűen jámbor jelentéktelenség képviselőjévé tegyen egy kath. papot (ilyen a glogovai pap a *Szent Péter esernyőjében*); majdnem mindig ellenséges szemmel nézi őket; egyik legterjedelmesebb műve, a *Különös házasság* is erről tesz tanúságot s rövidebb-hosszabb reflexióiban egyebütt is számtalanszor megnyilatkozik irántuk érzett idegenkedése.

De — ismételjük — Mikszáth vallási álláspontja korántsem merül ki a dogmák tagadásában. Épen kiábrándultsága látszik táplálni abbeli meggyőződését, hogy legalább illúzióinkat becsüljük meg, ha már úgyis alig lehet egyebünk. Mikszáth egész költészetének egyik legfőbb szép-ége az a harmatos üdeség, az a lehelletszerű gyöngédség, mellyel a gyermeteg naivságú néplelek vallásos illúzióit, csoda-hívő bazonait és legendáit becézi körül; a hangulatkeltésnek ekkora varázsára még csak egy téma-körben képes: a fiatalkori ébredő szerelem rajzában, tehát a naiv lélek illúzióinak egy másik, de amavval rokon területén. A vallásos babonák és legendák legtöbbször rajta van a naivitásnak, az őstermészetből belénk oltott ösztönszerűségnek a bélyege; nem a dogmák tudákos, rideg világa ez, hanem a Végtelen felé közvetítő legnagyobb földi kincse: a költészeté. Különleges faji vonás és egyéni körülmény egyaránt segítette Mikszáth ezirányú hajlamának és tehetségének kifejlődését. A felvidék palóc népsége rendkívül babonás; fogékony képzelete buján termi a csodákat, érzékfeletti, rejtelmes alakokat és eseményeket s kísértetekkel népesíti be maga körül földjének úgyszólván minden zegét-zugát, természetszerűleg leginkább a temetőt; az a ház pedig, ahol Mikszáth a gyermekéveket töltötte, a temető tözsomszédságában feküdt s így Mikszáth legközvetlenebb és legállandóbb látni valója a holtak lakóhelye volt. Ez évek benyomásai belerögződtek egyéniségébe úgy, hogy kitörölhetetlen nyomokat hagytak abban. Maga vallja magáról a *Jó palócok* c. kötetben a boszorkányságáról ismert Galandáné emlékének földidézésével kapcsolatban: „Én magam is dajkamesékkel szíttam be a babonát s hiszek benne. A tapasztalatok világossága csak megszürkítette a fekete háttért, de nem oszlatta el.“ Épen ez a félhomály, a téma megvilágításának ez a diszkrét va-

rázsa az, amely a Mikszáth-genre kedves különlegességei között talán legkevésbé bizonyult mások által eltanulhatónak. Sem holmi brutális, nyers csodákkal nem áll elő (ez nem is férne össze az ő szkepticizmusával), de az ellenkező végtől is tartózkodik, attól a szintén vaskos és bosszantó eljárásmodtól, mely a „csodákat” végül nagy aprólékossággal mindet visszavezeti természetes okokra, és az olvasó beugratásában, elbolondításában keresi célját. Mikszáth a téma kísértetiességét idillikus elemekkel mérsékli, sőt néha egy kis pajzánságot is belecsöppent, de oly tapintatosan, hogy a téma egész kezelésmódjában talán ehhez kell a legtöbb művészet. *Prakovszkyban* a telepáthia körébe vágó motívumot dolgoz fel, mely a lelki élet jelenségei közt — legalább ez idő szerint — már magában véve is a „félhomály“-t képviseli, mert a tudomány egyelőre sem megcáfolni, sem megmagyarázni nem tudja. Ilyenforma eset történik, de még sejtelmesebb homályba veszve a *Fekete kakas*-ban; a sok szomorúság (beteg öreg ember vergődése, fiatal leány halála és temetése, bánya-katasztrófa) közepette is valami idillikus báj és elpihentető nyugalom ömlik el ezen az elbeszélésen s az egész cselekvény fölött ott vibrál a csodás elemnek lehellétszerű, finom arany-köde, mely szimbolikus, égi madárnak, a jó cselekedetet megjutalmazó gondviselés eszközének láttatja a fekete kakast; a titokzatos homály kitűnően takarja is, sejteti is Mikszáthi szkepticizmusát: lehet, hogy a kísérteties fekete kakas csak a babonás emberek képzeletében létezik, de az is lehet, hogy nem így van a dolog; vallásos illúzióm nem elég erős ahhoz, hogy higgyek benne, de vajjon a pozitív tudomány hatalma tud-e nekem erős illúziót adni ahhoz, hogy a babonát lehetetlenségnek tartsam? Ime Mikszáth kiábrándultságának sajátos *clair-obscur*-je... Van aztán a palóc nép babonás, kísérteties történetei között néhány szép legenda-féle is, egészen népi eredetű históriák; ezek elbeszélésében is ráhelyezkedik Mikszáth a népi naiv felfogás álláspontjára, de a végén itt már el nem enged magának egy kis bajusz alatti mosolyt, vagy épen jóízű beleprüsszentést. Mesteri biztossággal dolgozza fel pl. a *Fekete fogat* népi eredetű babonás témáját; a borzalmasnak induló cselekvény kitűnően alkalmas keretül szolgál ennek a misztikus motívumnak, mely aztán szerencsés kifejelethez segíti az ijesztő előzményeket; a befejezésben az író pajzán szkepticizmusa természetesen magyarázatot is sejtet, de csak mint valami pillanatnyi fényugárt a babona éjjeli sötét-ségében, mert maga is jól tudja (és nem is bánja), hogy a nép bárminő természetes magyarázat után is továbbra is hinni fog a fekete fogat kísérteties babonájában. De talán legremekebb példa ebben a nemből a krizsnóci temető kísérteteiről szóló legenda, mely művészi módon van beillesztve a *Prakovszky*-kötet cselekvényébe. Kevésbé félelmetes kísérteteket képzelni is alig lehet a krizsnóci temető lakóinál; éjjélkor kikelnek a sírból s kakasszóig hatalmas dínom-dánomot laknak, kiki abban a díszes ruházatban,

melyben egykor eltemettetett; legalább így beszélte el ezt a faluban három cseh muzsikus, akik egy éjszakát tudtukon kívül a krizsnóci temetőben töltöttek s ott látták a holtak dárídóját. Le van itt erről a kísérteties témáról tisztítva minden borzalmas salak, a kísértetek a népmonda kedves, meghitt alakjaivá válnak, a hátborzongató babona üde poézissá a gyermekkori emlékek eszményítő távlatán keresztül. Hogy az előadás véghatásában irmagja se maradjon a kísértetekről szóló történetek idegizgató hangulatának: a mese végén megjegyzi az író, hogy tiszteletes Szirotka Sámuel uram, a helybeli pap, híret hallván a faluban időző három cseh muzsikus fecsegésének, maga elé hívatta s kellő dorgatórium után e szavakkal kergette el őket más vidékre: „Ebben a faluban én vagyok arra hivatva, hogy a másvilágról hazudozzak, nem pedig len kendtek!” De árt-e az efféle hitetlen beszéd a szép legendának? Nem árt, élni fognak ezek örökké s a kései nemzedékek emberei is úgy lesznek velők, mint Mikszáth a krizsnóci kedélyes *danse macabre*-ral: „a mai napig híven emlékszem rá, pedig már túl járok a negyvenen“, a *Prakovszky* egész cselekvénye t. i. írónk diákkorának élményeiből fonódik össze... Azért szereti Mikszáth oly nagyon a legendákat, mert azok szárnyán menekül vissza elvesztett illúzióinak legártatlanabbjaihoz; olyanok ezek a gyermekkori illúziók, mint az egészség, vagy a test és lélek érintetlen tisztasága: akkor tudjuk igazán megbecsülni őket, mikor már örökre elvesztettük. ¹⁾ Legendaköltészetünknek egyik legétheribb gyöngédségű darabja a *Játszótárs* c. elbeszélés, melyben Mikszáth egy felvidéki szent képhez fűződő vallásos mondát dolgoz fel: a gyermek Jézus leszáll egy órányi időre anyja öléből, hogy játszótársa legyen a kis Oroszi fiúnak, a ki visszarakta a madártojásokat a fészekbe s akit ezért vásott pajtásai egymagára bezártak a templomudvarba. Különbben Mikszáth már írói pályája legelején (*A jó palócok* 1881) szép példáit adta az ilyenféle áhitatos gyöngédségű és egyszerűségű eszmekörnek és előadásmódnak; a *Néhai bárdny*, a *Péri l'nyok szép hajdról*, a *Kis csizmák*, a *Gózoni Szűzmária*, *Timár Zsófi özvegysége*, *Két major regénye* — voltaképen mindenik egy-egy Bágy-vidéki megható legenda a jelenkori falusi nép világából.

A gyermekes szív legenda-termő áhitatának, illúziókból élő naiv rajongásának melyik érzés a legközelebbi rokona? A szerelem. Persze nem akármelyik fajtája, mert hiszen a világeköltészet tárgykörének egész területén a szerelem mesgyéje van legjobban el-
lelve, legszélesebbre taposva, egyik oldalon üdítő oázisok szegélyezik, a másik oldalon fertőző mocsarak, középuitt pedig a perzselő nap hevétől izzik minden, — de ennek a senkitől el nem kerülhető életösvénynek az eredete visszanyúlik oda, ahol a föld összeér az éggel, szívvilágunk legöszlönösebb, legtitokszerűbb tüne-

¹⁾ A modern civilizáció nagy kiábrándultja: France Anato'e is így menekül minduntalan a primitív lelkek világához (*Szent Klára kútja*. stb.)

ményei közé s míg onnan el nem kívánczik: első szerelem a neve. Tündérálom, melyből azonban csak akkor nem volnánk kénytelenek fölébredni, ha az élet nem folytatódna tovább. De tovább folytatódik s minden tapasztalatunk egy-egy csalódás, melyek sorban átváltoztatják álmaink ragyogó drágaköveit szürke kavicsokká. Itt is eszünkbe jut Mikszáth fanyar reflexiója a „jó látás“-ról, mely a legveszedelmesebb ajándéka az isteneknek. Az első szerelem — s talán minden szerelem — a maga örökszépnek, hatáttalan istennőnek hitl ideálképeivel: csupán illúzió, melyben csak behúnyt szemmel gyönyörködhetünk, a valóság levegőjét nem sokáig bírja ki. A híres férfiúvá nőtt Mikszáth egyszer visszakerült egykori diákéveinek színhelyére s barátainak társaságából megszökve, egyedül barangolt az utcákon, hogy megfűrösse lelkét a fiatalkori emlékekben; saját szavai szerint úgy érezte magát, mint mikor a vénasszony szárított virágokkal telerakott imakönyvében lapozgat; régi ideáljára, a szépséges „glaukópis Athéné“-re gondolt — és íme a véletlen csakugyan épen őt hozta elébe... Dehogy volt szerencsés ez a véletlen. „Köszöntöttem régi ideáloamat, kinek nevét annyiszor véstem a padokba, a fába, kinek lehelletét éreztem évekig a tavasz édes fuvallatában, az ákácok illatában s ki most hogy megjelent elevenen, egy világot rombolt össze — ezer témát ölt meg bennem“. (*Apró képek a vármegyéről.*) Kiábrándító tapasztalatai később folytonosan szaporodtak s humoros életbölcsületének egyik fő pillérévé szaporodtak. A haladó évek egyre gyakrabban emelték őt násznagyi méltóságba s ennek a méltóságnak a magaslatáról bezzeg volt módja az ő éleslátású szemének az ifjúkori szerelmi illúziók múlandóságáról sok-sok megfigyelést tennie. „Láttam már szemérmes menyasszonyokat, gyöngye, törékeny liliomokat a leszakítás előtt — és mikor másodszer láttam őket, már akkor tányérokat vagdaltak a férjeik fejéhez...“ (*A gavallérok.*) Csakhogy a jó szem befelé is lát; lehetetlen volt nem látnia, nem éreznie Mikszáthnak, hogy ő maga sem a régi naiv ifjú; hogy még ha az ő egykori ideálja meg tudott volna is maradni ábrándos leányszépségében, Mikszáthra nézve akkor is vége volna a szép álomnak, az ő feje fölött is elszállt az idő, nem szerelmes diáknak való már ő, hanem — iermetes násznagynak, aki már csak nézi a lakodalmas fiataliságot, de ezzel a látvánnyal aztán nem is tud betelni soha, mert az irigy idő az élet delén túl a vágyaknak csak a teljesülését tagadja meg tőlünk, magukat a vágyakat meghagyja bennünk... Az öregedő életkornak természetes vonása ez a tovatűnt ifjúságot visszasovárgó hangulat; de Mikszáthban ez a természetes vonás túlsággá fajul az egykorú közszellem beteges hatása alatt, mely az ideálizmus egyensúlyozó erejéről lemondva, a földi élet érzéki gyönyörűségeiből akarta magának a kárpótlást kizsarolni a vallásos hit nyújtotta remények elvesztéséért. Van valami természetellenes tünet a világháború előtti félszázad költészetének erotikájában, nemcsak nálunk, sőt első sorban nem

nálunk, hanem általában az európai irodalmakban mindenütt; e kor nemi ösztöne kielégülés közben különböző „raffinement“-félékre szorul, melyek többé-kevésbbé ellentétben vannak vagy a természet vagy a társadalmi erkölcs törvényeivel (legtöbbször persze mind a kettővel); a szerelmi élet izgalmainak legnagyobb ellenségét kezdte látni a közfelfogás (tehát az irodalom is) a törvényesség szemponijában. Érdekes, hogy Mikszáthnál a házasságtörés motívuma alig szerepel, a prostitúcióé meg éppen nem, sőt általában a szerelmi bűnöket részint mellőzi írónk, részint a legnagyobb tapintattal kezeli, csak annyit mutatva meg belőlük, amennyit a motiváció megkövetel, — de Mikszáth páratlan mértékű népszerűségének (=korszerűségének) okait nem látnók tisztán, ha észre nem vesszük közöttük a szerelmi élet rajzában megnyilvánuló egy kis — venia sit verbo — *perversitást*, mely eleinte alig konstatálható, de az évek haladtával egyre szembetűnőbb. T. i. Mikszáth legkedveltebb témája: a szerelem rügyfakadásának, a fiatal, ártatlan szívélet sejtelemszerű megmozdulásának a rajza, de úgy, hogy ez üde kedvességű rajzok készítése közben az író, a saját zárójelei közé bújva, egy öregedő nyencz mosolyával nézi, és — hogy úgy mondjuk — irigyli a szerelmi illúziók maga elé festett tavaszi pompáját. A korszerű vonás tehát itt abban van, hogy az első szerelem ébredését, ezt a természetes és egészséges — mondjuk: közönséges — élettani jelenséget egy kiélt, romlott társadalom közepette hova-tovább valósággal exotikumnak érzi az ember; a testi-lelki szűziesség motívuma az olyan egyénre és társadalomra, mely azon — ha csak gondolatban is — rég túl van: a pikantéria izgalmaival hat. Ezt az érzékiséget néha már maga a témának az alapgondolata is leheli kifelé magából. Ilyen pl. a *Farkas a Verhovinán* c. elbeszélés, melynek cselekvénye egy száz év előtti máramarosi főszolgabíró forróvérű alakja köré csoportosul, akiről egy egykorú latin vádlevél ezt jegyezte föl: „centum virgines defloravit“; tehát csupa fiatal, tapasztalatlan leánykák a főbíró áldozatai, kiknek szépsége, naivsága, balgatatag hiúsága, elbukása bő alkalmat ad Mikszáthnak a legraffináltabb erotikus motívumok érvényesítésére; nem ügyes módja-e itt az érzéki hatáskeltésnek pl. Mihályi Pál írónak kifakadása, aki felgerjedve förmed rá a leányokra: „Az istennyila üssön ezekre a hasítékokra, amit elől az ingen hagytok; nem merek odanézni...“ A *Frivol* aktában is egy hivatalos írat szokatlan kifejezésébe fogódzkodik bele a Mikszáth leleménye s abból kanyarít egy csintalan históriát, persze szintén egy naiv leányka és egy pajkos megyei úrfi körül. A *Szelistyei asszonyok* c. novella arra az adomai alapra van fölépítve, hogy Szelistyén asszony-deputáció ment Szilágyi Mihály kormányzó elé és férfiakat kért a falu számára, mert hát az oda-való férfiak a háborúskodás folytán igen megfogytak; ha tehát — érvelt a küldöttség — a királynak újoncokra van szüksége

tegye lehetővé, hogy . . . hogy a jövőben is születhessenek katonának valók Szelistyén. A királyhoz mutatóba küldött három nő közül itt már kettő asszony, de érdeklődésünk középpontjába itt is egy fiatal leánykát, az oláh Vucát állítja az író s megvesztegető művészetének egész arzenálját mozgósítja, hogy a rókabarlangba jutott e szép kis csibe helyzetét minél kényesebbé is tegye, de egyúttal meg is védelmezze a vőlegény számára. De ahol a téma nem rejt is magában semmiféle sikamlósságot, ott is elég Mikszáthnak egy fiatal leányra rágondolni s már akkor oly nagy raffinériával ébreszt fel az olvasóban érzéki képzeteket, úgy megöltözteti, vétközteti, becézgeti a bemutatott leányt, úgy megfigyeli s beszívja még az illatát is (rendszerint a frissen szűrt tej szagára emlékezteti őt a leánytest illata), — hogy mindez igazán bámulatos és pedig azért, mert lehellet-finom eszközökkel, ízlésünk legcsekélyebb sérelme nélkül, úgyszólván észrevétlenül fejti ki az olvasóval szemben az érzéki szerelem képzetvilágának szuggesztív hatalmát, olyan sikerrel, hogy bármelyik naturalista író megirigyelhetné . . . De ne feledjük itt sem a fődolgot: Mikszáth mindenütt az elvesztett illúziók visszasóvárgója; az az élvezet, melynek oly mohón igyekszik átadni magát bravúros sikerű szerelmi jeleneteiben: mindez *tantalusi* élvezet az ő számára; éreznie kell, hogy hiába termi az élet továbbra is a szépség és szerelem tökéletes példányait: reá nézve mindez csak illúzió, nincs az a hatalom, amely visszaadja az embernek a fiatalkor naivságát, ha ezt egyszer elvesztette. Mikszáth jó szeme mélyen behatol az élet jelenségeinek belsejébe, észrevesz ottan rengeteg sok mulatságos hibát, félszogséget, bohóságot, tévedést, a szerelmi láz extázisáról is előre meg tudja állapítani, meddig tart s mikor válik majd illúzióvá, — de átkozza is magában ezt a „jó látás“-t s szívesen elcserélné a kamaszodó ifjúkor naiv hiszékenységeért, szűzies vakságáért.

III.

Mikszáth világnézetének legkorszerűbb és esztétikai kihasználásai révén legfontosabb eleme: a történelmi felfogás módja.

A múltat a klasszicizmus is, a romanticizmus is erősen nagyító és túlságosan színes üvegen át nézte. A történelmi tárgyú költészet nálunk a romanticizmus szárnyain emelkedett magasra, de többnyire el is vesztette lába alól a szilárd talajt. Reformkori költészetünk uralkodó műfaja az epika volt, még pedig első felében a hősköltemény, második felében ennek vérszerinti leszámazottja: a történelmi regény. Ez a többé-kevésbé illúziók álomvilágában révedező felfogásmód jórészt tovább folytatódott költészetünkben a szabadságharc bukása után is, mert politikai jövőnk kilátástalansága épügy az eszményítő múlt-kultusz irányába terelte a közhangulatot, mint előbb, a reform-kor kezdetén. De az 1867-iki kiegyezéssel megkezdődött a megalkuvás, a kijózanodás ideje,

amit az illúziókra vonatkoztatva bátran nevezhetünk a kiábrándulás idejének. E korszak nevezetesebb magyar íróinak mindegyikénél (Beöthy Zsolt, Tolnai Lajos, Vértesi Arnold, Herczeg Ferenc, Gárdonyi Géza, Ambrus Zoltán stb.) észrevehető a rezignált világ-szemlélet, legfeljebb egyikőjük jobban, másikőjük kevésbbé akarja vagy tudja azt ellitkolni; az egy Baksay Sándor látszik talán kivételnek, de mindössze olyanformán van a dolog, hogy neki megmaradt egy utolsó illúziója: a vallásos hit nyújtotta igénytelen megelégedés, ez aztán keresztülragyog a rezignáció borongásán; mintha azt mondaná Baksay: gyalázatos ez a modern élet (különösen a fővárosi), de nem bírjátok úgy elrontani, hogy megkeسيرíthetnétek egy falusi remete optimizmusát, akinek e modern világ céljaiból nem kell egy csöppnyi sem.

Mikszáth is érdekes *preventív* intézkedéseket tesz kedélynyugalomának megőrzése érdekében. Rábízta magát humorának bal-lonjára s hogy mindig fönt lebeghessen az egyenletes derű régiójában, szándékosan dobálja el az előítéletek (=illúziók) nehezekeit. A kiábrándulás kellemetlen érzése ellen egy orvosságot tud: azt, hogy az embernek ne legyen már miből kiábrándulnia. Vegyük le szemünkről magunk a nagyító üveget, mielőtt azt a véletlen szélsőye összetörné. Szepszise sohasem alszik, zsákmányra éhesen jár-kél s ilyesmit legbővebben talál a történelmi távlat zónájában. Rendszerint jó nyomon indul, de aztán sokszor túllő a célon. Egészséges gyanakvással veszi szemügyre a dogmatikus történetírásnak és a népmondai (adomai) naiv felfogásnak a túlságait egyaránt, de aztán rendszeren ő is ez utóbbihoz szegődik tanítványnak.

Érthető a Mikszáth kiábrándultsága a dogmatikus történetírással szemben, mely felfogás és módszer tekintetében egyformán sablonokba merevedik, a múltat egészen elszakítja a jelentől s a holt adatok megelevenítéséhez sem bátorsága, sem ihlető tehetsége nincs. Pedig megelevenítés nélkül semmit sem ér a múlttal való foglalkozás. A holt adatok ritkán világítanak be az emberi lélek mélyébe, inkább csak azt mutatják, hogy az illető ember milyennek igyekezett látszani. „Ne utánózzuk azokat, kik, a rájuk való visszaemlékezést elhomályosítandók, diszruhában festetik le magukat, amilyenben egy óráig voltak életükben, ahelyett, hogy a közönséges, megszokott ruhájukkal hozzájárulnának a valódi hasonlatosságához“ (*Az én kortársaim*). Igen, Mikszáth abban találja egyik legfőbb kedvtelését, hogy az elmúlt korokról és emberekről lefejt a színpadias történelmi jelmezeket s megkeresi a jelmezek mögött a hozzánk hasonló testvér-lényt, aki ép úgy érényekből és gyalórságokból van összealkotva, mint jómagunk. Ez az eljárás, ami a lényeket illeti, jogos, szükséges és hasznos, de csak mint egyensúlyozó eszköz, mint a történelmi felfogás korrektívuma; ha ellenben öncéllá, vetkőztető rögeszmévé, egyszóval túlzássá téved, akkor talán rosszabb orvosság az ilyesmi magánál a betegségnél. „Ha a történelem nagy alakjai visszatérnének másfél

évre, tömérdek szobrot tördelne össze az emberiség“ mondja Mikszáth az *Új Zrinyász*-ban. Ez valószínű, hanem hogy egyúttal igazságos volna-e mindig, az már nagy kérdés, melyet Mikszáth sem akar eldönteni, megmarad a kételkedés. álláspontján. Sok szobrot összetörnénk, mert kisélné a történelmi „hős“-ről, hogy nagysága csak illúzió volt; igen ám, de hátha a mi szemünk is hibás, mert *közeli* a valódi nagyságot sem képes felfogni? A Mikszáth korabeli nemzedék szkepticizmusának nem is maradt el a romboló hatása, mert aláasta a történelmi érzék és hagyománytisztelet fundamentumát. Ez a szkepticizmus jóhiszemű (Mikszáthnál okvetlenül az), de megvan az az eredendő bűne, hogy a perspektíva törvényeivel nem törődik, az ilyen szem pedig talán annál nagyobbbat téved, minél élesebb látású. Úgy látszik, a Mikszáth módszerusa itt is — mint a politika terén — az „ünnepélyes szamarak“-ból akar kigyógyítani bennünket, vagyis a nagyképű, pathétikus történetírókból, de az a történelem, amit így nyerünk, szintén alig egyéb paródiánál.

Valóban, a paródia (helyesebben: a travasztia) levegőjében fürödnek Mikszáth történelmi témái. A paródisztikus célzat épen nem mindig szándékos ö nála; veleszületett hajlandóság ez, melyen a korszellem mindinkább kifejlesztett; már selmeci diák korába kiütközött belé ez a hajlam: a líceumi önképzőköriben 1864-ben elszavalta *Gyula vezér* című, pályadíjat nyert balladáját s a szavalt ellen a bíráló diáktársaknak az volt a kifogásuk, hogy „a méltóságos, ünnepélyes jellemű részeket is comice szavalta“ (Várdai Béla: *Mikszáth Kálmán*. Bp. 1910. 44. l.) Később is állandó jellemvonás nála az ünnepélyességtől való irtózás. Ez viszi őt arra a szokásra, hogy a történelem nagy alakjait — ha csak egy percre is — mint gyermekeket szereti bemutatni, amikor t. i. még nem voltak „nagy“ emberek sem szó szerinti, sem átvitt értelemben, amikor még senkitől sem sejtve szunnyadt bennük a később kivívandó hírnév titokzatos szikrája, amikor még közvetlen közeliükbe tudunk mi is férközni. Így eleveníti meg előttünk a csirkékre parittyázó sárospataki diákot: Kossuth Lajost, az arcképfestő tizenkétéves csodagyermekét: Barabás Miklóst (*Különös házasság*) s másokat; Vajda-Hunyad ősi várának láttára rögtön így elevenedik föl képzelete előtt a történelmi múlt: „Az ember megigézve áll meg a tündérépületnél . . . nem jelenik-e meg [az ablakok] valamelyikében . . . a szelíd arcú nagyasszony, Szilágyi Erzsébet, előkiabálva valahonnan a gyerekeket: „Laci, Matyi hol vagytok!“ (*Új Zrinyász*). Ez a módszer minden bizonnyal igen közelre tudja hozzánk leszállítani a magasból a történelmi nagy egyéniségeket, de Mikszáth egyáltalában nem próbálja őket sohasem visszahelyezni az őket megillető történelmi talapzatra. A vajdahunyadi Matyi gyerekből később „világverő Mátyás király“ lett, akit a nemzeti kegyelet az „igazságos“ melléknévvel tisztelt meg, — de Mikszáth műveiben mindig adomai alaknak marad; szere-

Tetreméltó léhaságban tölti életét, igazán lehetetlen megértenünk, minek köszönheti ez a Mátyás azt a világtörténelmi hírnevet, mely ötödfélszáz év óta ragyog változatlan fénnel. Megjegyzi róla Mikszáth a sok frivol kaland során, hogy leleményesen elszedegette a pénzt saját népeitől, ezért aztán nem is igen szerették őt életében; az „igazságos“ név egy igazságtalanság révén ragadt rá; túlságosan szerette a feleségét, Beatrixot, „s amikor már mindent legyűrt széles Európában, akkor ez az asszony ült a nyakába s lenyűgözte az akaratát. Egykorú képek pufók arcú, vaskos, természetes asszonyságnak ábrázolják, hogy mi tetszhetett rajta őfelségének, azt nem tudja sem Horváth Mihály, sem Fraknoi, következésképp én sem tudom. A fölséges asszony egész kinézéséből csak azt látom, hogy meglehetősen jó koszt lehetett a Mátyás udvarában...“ Mindez egy főként ifjúsági olvasmánynak szánt regényben, *A kis pr mds* ban olvasható. Hát nem paródia ez már? Első pillanatra észrevehető, hogy ez a látás- és beszédmód szakasztott ugyanaz, mint amely a *Jókai Mór élete és kora* c. munkában megnyilvánul. Paródia biz' ez, de kilenc tizedrészben szándékos, sőt tudatoság nélküli paródia. Mikszáth éles látása nincs hosszabb távlat számára berendezve; elfelejti, hogy a magas talapzatú szoboralakokat, melyekre messziről kell majd fölnéznünk, egyszerű életnagyságban megmintázni nem elég. Míg kezünk között van a minta, míg magas talapzatára nem kerül, addig kiválóan sikerültnek látjuk; Hunyadi Matyit és Jókai Mórckát meghitt ismerőstünké tudja tenni Mikszáth finom pszichológiája, bámulatos sikerrel éreztetvén az emberi lélek mindnyájunkat egybekapcsoló, változatlan törvényeit, de épen azt nem tudja éreztetni, ami ilyen témánál a legfontosabb: a kiábrázolt alak kivételes nagyságát, melyet persze ami átlag-embereken nevelődött kicsinyes szemmértékünknek könnyebb tagadnia, mint megmagyaráznia. Az a nemzedék, melynek Mikszáth is tagja volt, nem tudott mit csinálni a tekintélynek, a történelmi nagyságnak a szempontjával; szerette ezt illúzióknak, optikai csalódásnak, a véletlen játékának minősíteni s az volt egyik legkedvesebb szórakozása, ha a kiválóbb emberekről egy pajkos mozdulattal le-lekaphatta tekintélyük palástját, hogy megmutathassa: ime, meztelenül mindnyájan egyformák vagyunk; néha pedig ezzel sem elégedett meg, hanem a történelmi palást helyett köznapi maskarát is dobott a „leleplezett“ nagyságra, így bizonyítgatván, hogy a nimbusz nem egyéb véletlenségnél. Az ilyesmi már igazi „átöltöltetés“ (travesztia), az ösztönszerű hajlamnak tudatos kielégítgetése, a paródisztikus felfogás legtipikusabb esete . . . tipikus Mikszáth-genre. „Minden nagy emelkedésnél közbejátszanak külső események és egyéb véletlenek. Napóleonból nem válik világverő hős, ha nincs meg a francia forradalom. Bismarck sem éri el mai nagyságát, ha Sadovánál meg nem bírja veretni az osztrákok. II. Rákóczi Ferenc alkalmasint nem lesz szabadsághős, ha az udvar bele nem szekirozza a halhatatlanságba.

És hogy egészen friss példát mondjak, gróf Apponyi Albert talán nyomtalanul tűnik el a szürkéségben, ha fiatal korában gégehurútot kap . . .“ (*Az én kortársaim*). Milyen furcsa helyzetbe jutna pl. Zrinyi Miklós, a szigetvári hős, ha most feltámadna! Mi lenne ma II. Rákóczi Ferencből? (*Új Srinyiász*). Mily végletes különbségeket mutat ugyanaz a szerelmi história, aszerint, hogy a XV. században történik-e, vagy pedig a XIX.-ben! (*Galamb a kalitkában*). Milyen furcsa látvány volna Dák Ferenc, ha pl. úgy öltözködne, mint Andrassy Gyula gróf! „Hogyan is venné ő ki magát például bíbor-mentében, arannyal áttört fehér dolmányban, gyémántos forgójú kalpagban, ahogy a többi nagyokat ábrázolják a képirok? Van-e, aki el tudná képzelni, hogy mint Andrassy Gyula gróf az udvari bálokon, együtt lejt a délceg főhercegnőekkel és palotahölgyekkel, vagy hogy mint Széchenyi István gróf, ő is végigsétál Buda és Pest között a Dunán a hidat összetartó felső gláncon, vagy hogy leül a zongorához, mint Apponyi Albert gróf s átszellemült arccal, mély érzéssel kiver a billentyűkön egy szimfóniát? . . .“ (*Az én kortársaim*). Mi lenne Eötvös Károly, ha olyan nyelvezettel fejezné ki magát, mint Tisza Kálmán? (*U. o.*). Egy rablóbotyárból könnyen válhatott volna kedvező viszonyok közt hadvezér s Napoleon talán a Bakonyban végzi életét, ha magyar parasztyereknek születik (*A vén gazember*). Ma már a hajdú is villával eszik, Mátyás király az újaival evett; a falusi jegyző olyan pamlogon heverész, aminőről Gara nádornak fogalma se volt (*Fili*). Kopereczky főispán körül „ott vannak a tányérnyalók, mint XIV. Lajos körül, mikor öltözködött. Csakhogy Kopereczkynek nem a canterbury érsek nyújtja a nadrágot, hanem Csóva János”. (*A Noszty fiú*) . . . Ime a *relativitás* tana, melyből minden különösebb tréfa nélkül le lehet vonni a végső következtetést: „Az összes igazságok pillanatnyiak . . .“ (*Beszédek* 154 l.) Bizony, minden dolog relatív, nemcsak az emberek életében, hanem általában az egész világon. A hangya például ragadozó állatnak tartja a fülemülét és jámbor léhűtőnek a tigris (Méretlen hús Tóthéknál). A macska is alkot magának olyan-amilyen filozófiát; a macska eszejárása szerint az ember „tud beszélni, ülni, öltözködni, prüsszkölni és bőfögni“ (*A Noszty fiú*) s ez a macska-eszejárás a mienktől legfeljebb fokozati tekintetben különbözik. A Döry alispán kutyája nagy komolyan figyelte, hogyan végzik a házi cselédek a gyertya-öntést; a kényszerűségből ugyanott levő, kínos töprengés közt vívódó Bernáth Zsigmond „átérezte a jelenet humorát“ s gondolta magában: „Lám, ez a komondor is titkokat szimatol, pedig a legegyszerűbb dolgok a világon, csak nem tudja megfejteni; nyilván én is úgy vagyok most a házban történőkkel“ (*Különös házasság*). Még a vízi poloskát sem igen van jogunk lenézni, amely valószínűleg azt hiszi, hogy a fáknak alul van a koronájuk s fölül a törzsük, mert ő mindig így látja; „hasonló csalóka dolog, amilyenről a vízi bogár

beszélne nekünk, igen sok lehet az emberre nézve is, csak nem tud róla; ilyen vízbe néző és szel ítél meg helyzeteket és institúciókat". (U. o.)

Egy humorista író reflexióinak mérlegelése alkalmával bizonyára nem szabad meglepednünk arról, hogy a komolyság szempontjának jogosultsága is — relativ dolog. Nem is feledkezünk meg erről a körülményről. De lehetetlen meg nem állapítanunk annyit, hogy Mikszáth reflexióiban következetes rendszer van s egységes világnézetet tükröznek, a fölényes szkepticizmusnak egy érdekes változatát. Mikszáth a maga álláspontját olyan magas polcnak érzi, ahonnan *sub specie aeternitatis* lehet szemlélni az élet jelenségeit s látni lehet, hogy abszolút igazságok nincsenek, csak előítéletek, vagyis illúziók, melyek folytonosan változnak, noha divatba jövetelük idején mindnyájan örök uralomra akarnak berendezkedni. A történelmi fejlődés fázisai a fanatizmus jegyében váltogatják egymást, de aki a magasból nézi ezeket, látja, hogy egyik sem jobb az előbbinél, csak másforma; amit az egyik kor-szak helyesnek vagy szentnek tart, azt a másik (előbbi vagy későbbi) kineveti — és egyiknek sincs igaza, azaz hogy jobban monda: mindegyiknek igaza van. Tout comprendre c'est tout pardonner . . . Mikszáth a történelmi felfogás terén is a nagy francia szkeptikussal: France Anatole-lal van közeli rokonságban. France is azt hirdeti, hogy a világról objektív képet sohasem nyerhetünk: az abszolút igazság megismerésére irányuló emberi törekvést *vanitatum vanitas*, feleli ő is, nem sötét kétségbeeséssel, min! Kölcsey, hanem fölényes, humoros kiábrándultsággal, mint Mikszáth. France is kitűnő mulatságot talál az emberi fanatizmus történetének szemléletében, mely azt tünteti fel, hogyan feszíti keresztre megváltóit az igazság nevében az emberiség s hogyan táncol körül új meg új bálványokat. Az ő írói egyéniségének is — még inkább, mint a Mikszáthénak — leghatásosabb oldala az a mosolygó közömbösség, mely egyformára (N. B. egyforma kevésre) értékeli a történelmi élet mozgató illúzióit s ezáltal a paródia kifogyhatatlan bőségű forrását nyitja meg a maga számára, ép úgy, mint Mikszáth. A *pingvinek szigete* nem egyéb, mint Franciaország történetének paródiája. Gallio (a *Fehér könyv* c. kötetben) nem egyéb, mint bravúros ügyességű kísérlet arra nézve, hogyan lehet saját korunk illúzióinak fölibük kerekednünk; a keresztény civilizációról a mai kor még nem tud olyan közömbös elfogulatlansággal ítélni, mint a rég letűnt időről, de majd egy idegen nemzedék — érezteti France — bennünket fog olyan hűvös közömbösséggel szemlélni, mint mi a régmúltat, illetőleg mi ép úgy nem tudhatjuk most még csak elképzelni sem egy utánunk következő évezred nemzedékének eszmevilágát,¹⁾ mint ahogy Gallio

¹⁾ Persze mégis megpróbálja France is elképzelni és megrajzolni a szocializmus jövődő mintaállamának utópisztikus képét. (A *fehér könyv* III. rész)

achajai prokonzul nem tudott megvetés nélkül gondo'ni a fiatal keresztény vallás elveire s mindent inkább elhiitt volna, mint ennek későbbi világtálatakító sikerét; ahogy Gallio nézi a „gennyes szemű“ Pál apostol alakját, bizony az a mi lelkünkre paródiaként hat, de — gondolja France — a Homeros korabeli görög ember is paródiának érezte volna a mi beszédünket az Olympus isteneiről. Egy másik elbeszélésében Poncius Pilátus, Judea nyugalomba vonult helytartója elevenedik meg előttünk, aki sejtelmével sem bír annak, hogy a helytartósága idejében kivégzett sok gonosztevő között egy olyan lény is volt, aki nem sokára letaszítja trónjukról Hellas és Róma isteneit; Pilátusnak az általa egykor elítélt emberek közül ez is eszébe jut, amaz is, de nem képes még csak visszaemlékezni sem arra (annyira jelentéktelen dolog volt az ő szemében), hogy valamikor keresztre feszítetett egy názáreti zsidót, akit Jézusnak nevezett és mesterének vallott a nép legalja. Ugyanaz a valaki az utókor számára: Isten, a kortársak számára: senki, egy ismeretlen gonosztevő. Ime a *relatívítás* meggyőző esetei.

Az efféle írói álláspont számára a legalkalmasabb, legkihasználhatóbb modelleknek az ú. n. *furcsa* emberek és furcsa társadalmi csoportok kínálkoznak, akiknek vagy amelyeknek gondolkozásmódja, világnézete többé kevésbé elüt korukétól, megelőzik ezt, vagy el vannak késve ehhez képest. Vannak *átmeneti* korszakok, melyek világnézet dolgában különböző rétegekre szakítják egy nemzet társadalmát s az ellentétes illúziók zászlai alatt harcba küldik azokat egymással. Ilyenforma átmeneti korszak volt az is, melyet Mikszáth átélt, amint ezt a kérdést politikai oldaláról dolgozatunk első fejezetében már érintettük. Talált is bőven különös alakokat, akikkel szembe állított a közfelfogással s ő maga „pártatlanul“ lemosolyogta a küzdő felek mindegyikét. Mikszáth külön regényalakjai között van egy rikítóan kivételes, vagy kivételesen groteszk egyéniség, akinek lelki kórsága már a téboly küszöbén is át-átlép: Pongrácz István gróf (*Beszterce ostroma*). Vakmerően kockázatos tárgyválasztás egy humorista regényíróra nézve, de bámulatos művészettel oldotta meg Mikszáth a nehéz feladatot. Majdnem azt volna kedvünk mondani: kár, hogy kevéssel utóbb még egy másik, de gyöngébb változatát is elkészítette ennek a rendkívüli alaknak, t. i. az *Új Zrínyiász* hőseit. Mert e két munka témája egészen azonos, csak hogy az *Új Zrínyiász* egy dicső emlékü történeti személyt rángat elő profán módon halottaiból s hurcol keresztül-kasul a napi politika zajos hatású, de hamar avuló aktualitásainak a porában; úgy hogy ez a munka nem igen minősíthető egyébnek szellemes pamfletnél. Hanem a *Beszterce ostroma*-ban a tiszta költészet magaslatára emelkedik a szerző, noha ennek a műnek a hőseit is valósággal élt egyénről mintázza. Főlősleges is hát a Zrínyi sírját megbolygatni, mikor ime az élet csakugyan itt felejt néha olyan embereket köztünk, akiknek Zrínyiékkel együtt kellene porladniok negyedfélszáz év óta. Pongrácz

István grófbán megteremtette Mikszáth a magyar *Don Quichote* alakját; tragikomikus alak, mint spanyol őse, de még sokkal elszomorítóbb, mert még betegesebb és még közveszélyesebb annál. Pedig ép oly gáncs nélküli jellem, mint a búsképű la manchai lovag, lelkében ott van a középkor minden vitézi becsvágya és lovagiassága, de lehetetlen szörnyeteggé teszi az a végzetes véletlen, hogy a XIX. században kellett élnie. Hát bűne ez neki? Ha négyszáz évvel korábban születik, minden tulajdonsága hírnévtermő erénnyé vált volna! Szabad-e hát a „bolond” jelzővel is olyan könnyen dobálódznunk? Nem. „Csak annyit lehet megállapítani higgadtan, hogy Pongrácz István egy visszamaradt bölény, egy későn született ember, mint ahogy vannak előre született emberek, akiket szintén hajlandók a bolondok házába küldeni szűk eszű kortársaik”. Hogy miért kellett ilyené lennie? „Hát ki tudhatja azt, hogy a nagy fazekas, a végzet mit miért csinál? Hiszen az ő fazekai az emberek. Az ő dolga az, hogy hol és mikor tetszik neki azokat összetörni . . .” A Pongrácz István féle anachronisztikus tettvágyú ember olyanformán érezheti magát a mai civilizáció szürke egyhangúsága és kicsinyességei közepette, mint a lekötözött Gulliver a liliputiak országában; amint hogy Mikszáth reflexióinak keserősége a Swift eltorzult kacagását juttatja eszünkbe.

Szerencsére a Pongrácz István grófhoz hasonló groteszk örültek a ritka kivételek közé tartoznak; szörnyű dolog még elképzelni is: mi lenne belőlünk, ha ezek elszaporodnának (Mikszáth akasztófa-humora különben hamar megfelel erre az ő benne is fölmerült kérdésre ilyenformán: „Ha az abnormis emberek volna a többségben, akkor talán a rendes eszűek volna a Lipótmező . . .”) No de a lelki különösségnek, a józan közfelfogástól való eltérésnek enyhébb esetei bezzeg elég gyakoriak. A múlt század második felében addigi társadalmunknak épen a legnagyobb érdemű osztálya kezdett lassan, de fokozatosan hátramaradni a korszellem feltartóztathatatlan haladása mögött. Nem négyszázéves, csak félszázéves elmaradottságról van szó, de ilyenre aztán olyan seregestől kínálkozott a példa különösen 1867-től kezdve, hogy Mikszáth ki nem fogyott volna e kedve szerinti témából, ha egyszerre tíz kézzel tudott volna is írni. Ime valamennyiőjük közös jellemzése: „Vannak még eredeti alakok, akik úgy hátramaradnak, mint a költöző fecskemadarakból ősszel egy néhányan. Itt is, ott is van még egy, aki előtt végighurcolták a zászlókat az egyenlőség, szabadság és testvériség jelszavaival, aki látta lezajlani a forradalmat, élt a Bach-szisztém alatt s azután egészen maig, de ez mind csak úgy tűnik fel előtte, mint egy nagy álom, vagy egy színjáték: néhányszor leesett a kurtina meg felhúzódott s mindig más és más jelenetek voltak láthatók. Hanem hát az egész dologból nem igaz egy betű sem, minden úgy van, ahogy régen volt; az az igazi, — ez a többi csak semmi. Ilyen alak Bibíth Pál is . . .” (Az *utolsó lovag*) De nemcsak az „utolsó lovag” ilyen,

hanem pl. Béli Ferenc gróf, „az utolsó oligarcha“ is; ő még igazi nagy úr tudott lenni. De ő is már csak képzelődött. „S majdnem jogosan, mert a szemüvegét, melyen át a világot nézte, senkinek sem volt bátorsága összetörni . . . Ezentúl már a képzelődés sem fog érni semmit! Bejött a bolondos korszellem . . .“ (*Az utolsó oligarcha*). Kállay János is „olyan ember volt, aminők ezentúl nem lesznek. Egy itt maradt őslény . . . Nem is élt ő e világon. Egészen övéi között mozgott . . .“ (*A „fehér szerecsen“*). Ilyen volt az öreg Somogyi bácsi, aki „örökké a negyvennyolcadik diéta légkörében élt. Az új nemzedéket lenézte . . .“ (*Az öreg Somogyi bácsi*). Ilyen volt Hangyásné nagyasszony, aki szintén „ki nem állhatta, ami modern. Aki hozzá került . . . az még a negyvennyolc előtti világot látta ott . . . A nagyasszony miatt bátran foroghatott a világ, ahogy neki tetsz k, de ő a maga kúriáját nem engedte vele fogorni . . .“ (*Az utolsó földesasszony*). Ilyenné vált volna, ha a szabadságharc idején hősi halált nem hal, „Mácsik, a nagyerejű“, Mikszáth költészetének egyik legmarkánsabb alakja, akinek szintén megvolt a modellje a valóságos életben: Ebeck faluban egy Gömör nyvü kurta nemes személyében.

A nyolcszáz esztendő, nemzetfenntartó magyar köznemesi osztály lassú haldoklása ez . . . Hát itt ki a bűnös? Bűn-e az, ha a táblabíró nem tud kalmárrá átvedleni? Hát legszebb erénye ássa meg a sirt a magyar nemes számára: a nemesi kiváltságairól való reform-kori önkéntes lemondás? . . . Mikszáth ritkán esik ki a fölényes humorista szerepéből, de ezzel a témával kapcsolatban egyszer-másszor megcsik rajta és pathétikus védőbeszédbe kap (pl. a „nagyerejű“ Mácsik Györgyről szóló *Nemzetes uraimék* bevezetésében), hiszen maga is ennek az osztálynak volt a tagja, jogi tanulmányainak elvégzése után ő is a vármegyei közigazgatás funkcionáriusa lett, szerelme és házassága is ehhez a milieuhöz kapcsolta. A *tekintetes vármegyét*, a magyar állami élet e hagyományoktól megszentelt ősi intézményét „rózsaszínű rozsdá“ tette széppé az ő szemében is. Egész kötetet szentelt enémű fiatalkori emlékeinek (*A tekintetes vármegye*), de azonkívül számtalan esetben száll oda ihletért, írói munkásságának úgyszólván egész témaköre közelebbi vagy távolabbi vonatkozásban van a magyar vármegyei élettel. A vidéki magyar gentry erényekből-hibákból kialakult sajátos világát az elmúlás poézise lengi át Mikszáth műveiben és pedig tagadhatatlan, hogy Mikszáth jobb poézist tud fölfedezni e társadalmi réteg hibáiban, mint erényeiben (*Rózsaszínű rozsdá, Leveles menyecskék, A gaval'érok* stb.) Maga is érzi ezt, de nem tehet róla, ő is a fajtájukból való, a vér nem tagadja meg magát. A hivatalnok-gentrynek a sok slendriánságát, könnyelműségét, nagyozolását stb. gyönyörködve nézi, és amit esze megró benne, szíve megbocsátja. Hogy azonban legbecézettebb kedvencétől sem engedi Mikszáth bekötni a maga gyakran emlegetett „jó szemét“, bizonyítja az a kíméletlenül őszinte álláspont,

melyről a reform-kori magyar nemesség jobbágy felszabadító cselekedetét megítéli. „Minden ember két emberből állt. Az egyik, aki otthon pipázott, a tigrisbőrön ülve, vagy esetleg egy forintos havannát szítt, méltóságos uramnak tituláztatta magát, gögös arcot vágott, ha tükörbe nézett, még gögösebbet, ha valami lateinert kellett fogadnia, szidta a lapokat, amelyek mindent kipiszkálnak, szidta a kormányt, amelyik mindent elforgat, fittyet hányt a jog-egyenlőségnek és minden modern intézménynek, azonfelül úgy bánt mindenki vel, mint egy fáraó; — és egy másik emberből, amelyik nem volt otthon, hanem a fórumon beszélt. Ah, ez a másik, ez egy önzetlen férfiú volt, egy apostoli alak, akinek semmi se kellett a világon, csak embertársainak jóléte, boldogsága . . . Egy nagy öncsalás volt a zászló, melyet lobogtattak. De egy szent hazugság, melyben mindenki hitt”. (*Az én kortársaim* I. k. 91—92. l. — *A vén gazember* 166. l.) . . . Ugye, már egészen ismerős előtünk ez a hang, ez a felfogás? Igazi Mikszáth-világnézet. A reform-kor szabadelvű nemesei illúziók rabjai voltak, de annyit elismer róluk Mikszáth, hogy jóhiszeműen komédiáztak . . .

A zsarnoki módon mindent magához nivellálni akaró „normális” korszellem vagy közfelfogás ellenében tűntető szeretettel fordul Mikszáth más irányban is kivételekhez s ilyenekül legszívesebben és leghatásosabban az ú. n. primitív lelkeket használja fel: a népet és a gyermeket. Bizonyos szempontból ezek is úgy tekinthetők, mint akik egyelőre el vannak maradva a világ folyásától, az élet javait a „rendes“-től eltérő, naív módon értékelik, szíval régimódi illúziók álláspontján vesztegelnek. Hogy a nyárs-polgáris önteltséget kicsúfolhassa, Mikszáth emezeknek ad igazat, vagy pedig — és ez még inkább Mikszáthra vall — fölényes közömbösséggel állítja egymás mellé a kétféle világnézetet, mint egyenlő értékű bolondságokat. Eleinte, mikor még hatással volt rá a romantika nagy arányokat kedvelő ábrázolásmódja, két olyan grandiózus arcképet festett a „tót atyafiak” köréből, amilyeneknek a készítésére utóbb — sajnos — sohasem adta rá a fejét. Ezen a két nagyszabású, remek arcképen Olejnek, a brezinai számadójuhásznak („bacsá”nak) és Lapajnak, a vén dudásnak alakját örököltette meg. Két különc, két exotikus lény, a kik jóformán nem is tartoznak az emberek közé, annyira elszakadtak a civilizáció életközösségétől; Lapaj ugyan nélkülözhetetlen a lakodalmak idején, de ő olyankor sem lép ki lelkének ősvadonából, mely örökségül szállt rá öregapjáról, aki szintén bacsa volt, akárcsak Olej. Lapaj is, Olej is az őstermészet ölen él s legközelebbi rokonaik az állatok. Nem tudni, kitől s hogyan tanultak meg emberi nyelven beszélni, még nagyobb csoda, hogy azóta el nem felejtettek. De vajjon többet ér-e a mi világunk, a mi életmódunk, mint az övék? Mikszáth ebben a kérdésben még alkalmazza a romantika pathétikus érveit is a „természetes” életmód védelmére, de voltaképpen már is erősen közeledik későbbi felsőbbbséges álláspont-

jához. Valami rejtett, finom ironia lappang a mélyén annak a páthosznak, mellyel az Olej, Lapaj-féle életmód szépségeit magasztalja. Az ő parányi világukban is megvan a rangkülönbség, a tekintélytartás; Olej rossz néven veszi a „juhász” megszólítást, mert ő már „bacsa”, azaz számadó; a Lapaj öregapja is bacsa volt, „ami juhászvilágban legalább is akkora rang, mint a közönséges életben a főispánság: apáról fiúra, unokára fényt vet az előd állása” — így ismeri el Mikszáth mindegyik felfogásmódnak az egyforma jogosultságát, a „mindegy” álláspontjának mosolygó kiábrándultságával Erről a mindent megértő, mindenben gyönyörködő álláspontból nézi az alföldi parasztot, ennek rátartiságát, csökönyösségét, agyafúrtságát, kényelmes életbölcseését; erről a gyermek-lelket is a maga külön észjárásával, mesei világfelfogásával, bájos naivságával. Talán egy írónk sem hozott fel a gyermeki lélek kincseiből olyan sokat, mint Mikszáth. Érdekes és kedves típusait látjuk nála pl. az illúzióra éhes serdülő leány-léleknek, amely a férfi-eszmény elképzelt alakját rögtön körülveszi a romantika dicsfényével (Krisztina, az „aranykisasszony”, Pereszley Aurélia, a „paraszt-comtesse”), másforma dicsfény híján még a rabló romantikáéval is (Torpányi Erzsike az *Eladó birtok*-ban). Saját fiainak fejledező lelkivilágáról is sok finom megfigyelést írt le Mikszáth („sohase vagyok olyan bőbeszédű, mint mikor a fiaimról mesélhetek . . .”) De éppen elég is már e példákbl.

IV.

Van Mikszáthnak egy jóízű elbeszélése (*A hályog-kovács*), melyet szellemesen alkalmaz annak a megértetésére, miért nem merészel ő *elméletileg* is foglalkozni az ő kedves és majdnem kizárólagos költészeti területének: a novellának műfaji törvényeivel. Jobb nem tudni a magamfajta írónak, — mondja szerényen, — hogy alkotás közben mily fenséges titkok és nehéz feladatok kifürkészhetetlen mélységei fölött jár-kél az öntudatlan íhlet bátorságával; ha megtudnám, mi mindent kíván az elmélet egy jó novellától, sohase mernék többet novellát írni.

Kétségtelen, hogy a mesemondó magyar stílus eddigelé Mikszáth műveiben jutott legüdébb, legillatosabb virágzásra. A jókai nyelv-muzsikájának gazdag regiszteréből kiválasztott egy-néhányat s ezeket még finomabb tökéletességre fejlesztette. Varázsanak legfőbb titka mintha csakugyan az volna, hogy stílusának népmesei naivságát és közvetlenségét szűziesebb tisztaságban meg tudta őrizni, mint bármely másik magyar író, az elméleti ízű, értekezésszerű, tudakos hang betolakodásától. „Onnan van az írói népszerűségem (már amennyiben van), mert . . . soha semmi-féle authort nem idéztem . . .” — mondja egy helyt (*Páris almája*) s népszerűségének legalább is egyik lényeges oka mindenestre ez a körülmény. Az ő becsvágya is arra irányult, amire a jókaié

(s általában a nagy mesemondóké), hogy t. i. művészi talentuma mintegy észrevétlenné tegye magát s épen ezáltal hirdesse a műértők előtt leghatásosabb módon a jelenlétét. Egy magyar szá-
kácsné ezt a megjegyzést tette Mikszáth egyik munkájára: „Ugyan menjen, illet én is tudok írni!“ „Amióta ezt a kritikát hallottam, — jegyzi meg Mikszáth — úgy vagyok vele, mint a muszka, aki megkapja a Szent Anna-rendet, — a többi rend azontúl nem érdekli“. (Az én kritikusom.)

De a látszólagos igénytelenség mögött a művészi öntudatos-
ságnak és önérzetnek nem csekély foka rejlik. A Mikszáth „jó szemének“ figyelmét nem kerülték ki az irodalmi élet jelenségei sem s különösen a regény- és novellairodalomra gyakran tesz bíráló megjegyzéseket. Volt is két olyan vállalata (az *Almanach* huszonegy kötete és a *Magyar Regényírók* c. sorozat), melyek az efféle kedvtelés kielégítésére gyakran adtak neki alkalmat (az alkalom néha bizonyára kényszerűséggé vált). Szkepticizmusa nem volt alkalmas arra, hogy rendszeres elméleti képzettségre tegyen szert, az ötletszerű esztétizálás azonban egészen neki való foglalkozás volt. Fölényes kritikai oldalvágásai gyakran elevenére tapintottak egy-egy irodalmi problémának, de mihelyt aztán olyasmire próbálta adni a fejét, hogy egy tetszetős ötlet alapján kissé rendszeresebb okfejtésbe bocsátkozzék (pl. a *Nosztly flú*, „utóhang“-jában): dilettantizmusa rögtön tévedésekbe és képtelenségekre ragadja.

Mikszáth egyéniségét esztétikai vonatkozásokban is ugyan-
az a sajátos kiábrándultság teszi jellegzetessé és érdekessé, amelyet olyan részletesen ismerünk már. Itt sem bír hinni abban, amiben szeretne hinni, itt is azt csúfolja ki, a miért titokban a szíve sajog. Istentől nyert egész tehetsége a naiv mesemondásra van teremtve, de a korszellem ellenállhatatlan átalakító befolyása alatt alig tesz egyebet, mint a regény- és novellairodalom primitív múltját: a mesemondó naivságot paródizálja ki. A „realizmus“ térhódítását hirdeti és kívánja s ugyanakkor mélabús kiábrándultsággal nézi az egyre vénülő, egyre szürkébbé és prózaibbá váló jelenkort, mely „szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s ahelyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést . . .“ (*Galam a kalitkában*).

A regény és novella műfaja terén az az áramlat, amely a legnaivabb túlzásokra ragadtatta magát, illetőleg amely legjobban visszaélt az olvasók naivságával: a romanticizmus. Mindig ele mében érzi magát Mikszáth, valahányszor szkeptikus hajlama torz tükröt tarthat a romantikus világnézet és előadásmód elé. Külön cikke is van *A romanticizmus-ról* (1887), mely szerint „az egész romantikus mesterség“ abból áll, hogy mindazt felhasználja a cselekvényben, amit a tíz parancsolat eltilt; különösen a gyilkos-
ságnak, a megrendíteni akaró szörnyűségeknek a motívumába van ez az irány belebolondulva; „én pedig azon kezdem, hogy

... sohasem ölök meg a hőseim közül senki“. De érzi Mikszáth, hogy ő az elméleti vitatkozás terén nem erős, ezért hát siet egy paródisztikus *példával* tenni nevetségessé a novella sablonos modorát: a kiinduló pontul szolgáló obligát temetőt vagy nyirkos börtönt, a félhomályban hagyott ablakokat stb. és ironikus megjegyzésekkel kíséri a képtelen históriát: „... Itt a ruhájuk és arcuk leírása következik a jó öreg Jósika Miklósnál“, vagy: „Tudja isten, miféle bonyodalmat szőne fonna itt az öreg Dumas vagy más valaki a 'nagy phantasia' tulajdonosai közül...“ Önkéntelenül az a benyomásunk, mikor az ilyesmit olvassuk, hogy Mikszáth a komoly páthosz iránti érzékének sajnálatos elsorvadásáért áll tréfás bosszút azokon, akik azt nem vesztették el. Mintha azt mondaná magában: Szeretném én azt a romantikus novellát látni, amelyiket én izeire ne tudnék szedni és ki csúfolni.

A hosszadalmasság elkerülése végett mellőzzük a megbeszélésre kínálkozó sok-sok adatot ide vonatkozólag. Csak azt vegyük még röviden szemügyre, hogy Mikszáth esztétikai szkepticizmusa és dilettantizmusa mennyire nem tud megmaradni a jogos és termékeny kritícizmus terén s milyen kilátástalan végletekbe téved. Legfeltűnőbb példa erre az az utóhang, mely Mikszáth legterjedelmesebb s egyik legutolsó (1908) művének, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regénynek a végén olvasható. Ez a munka valahogy egyébként is lehangoló hatással van az olvasóra; Mikszáth kiábrándultsága olyan keserűvé válik itt, hogy ez már néha nem a humorista író mosolya, hanem a halálfej-koponya fogsorainak torz vicssorgása. Az önmagát túlélő vármegyei gentry világa tárul itt elénk, azé a gentryé, mely — e regény alapján ítélve — nemcsak régi vagyonának, hanem régi becsületének is nyakára hágott s a végső anyagi romlás küszöbén a számításszerű, tudatos hitványságtól sem riad vissza... De bennünket e munka írójának a gondolkodásmódja most nem erkölcsi, hanem esztétikai szempontból érdekel. A regény cselekvénye voltaképpen nem fejeződik be, inkább csak félbeszakad; a könyv végéhez csatolt utóhangból megtudjuk, hogy ezt szándékosan csinálta így a szerző; egyáltalában a regény hatásának a sivársága bizonyos mértékig a szerző esztétikai meggyőződésének következményeül tűnik fel előttünk.

Szükségesnek tartjuk, hogy ez utóhang fontosabb részeit szószerint idézzük: „Az erdők elpusztításával elveszték a bennök lakozó nagy állatok, bölények, medvék. Hiszen természetes valami. Ép úgy elpusztította a folytonos civilizáció és az iskola elnyomulása a babona, a miszticizmus sötét rengetegeit, tehát szükségképen el kellett tűnniök e kiirtott homályokból a meséknek. A fantázia szívesebben táplálkozik a sejtésből, mint a tudásból. A nagy mesemondók eltűntek tehát a föld színéről és vissza se fognak térni többé... Az elbeszélő és a színi irodalom most már a hétköznapi *életből* meríti tárgyait. De még nem egészen.

Még mindig sok nyűgözi a konvencionális sablonokból . . . Meggyőződésem, hogy úgy a színpadi, mint az elbeszélő témáknak még mindig jobban kell közeledniök az élethez, lehánván azokat a békákat, melyeket az esztétika az öreg témákra azoknak a gyermekkorában rakott. E szabályokból némelyek, még a legjobbak, a szinte nélkülözhetlenek közül is, ártanak a természetességnek és rontják az illúziót. Még tán a kerekdedség, a frapáns fordulatosság is . . . Az olvasó első tekintetre észreveheti a történet kompozícióján s anyagán is az író kezét és ízlését, holott csak a kidolgozáson és fölfogáson volna szabad éreznie. Világos tehát, hogy az elbeszélő irodalom még mindig megy előre. Megy, de hova? Én úgy gondolom, hogy a hirlapírói report felé. Itt fogja valahol megtalálni a tökélyt . . . A report az egyetlen, mely a maga eredeti természetességében folyik . . . szabad és független a szabályoktól . . . A reporter elmondván az eseményt, ép azon módon, mint aki szötte, maga a Végzet, szélnek ereszti az abban szereplő személyzetet, menjen ki ki a maga útján, más érdekes vagy nem érdekes, de ezzel többé nem összefüggő események elé, holott az elbeszélő írónak (eddig legalább) kötelessége volt ezeket az alakokat mindvégig összetartani . . .“

A napi sajtó és a regényköltészet közötti vadházasság és vérvegyülés már körülbelül egy évszázad óta tart. A teljes összhang közöttük egyszer s mindenkorra lehetetlen, mert szellemi életünk e két fontos tényezőjének létfeltételei némely lényeges szempontból valósággal kizárják egymást. De el sem tudnak szakadni egymástól, akárcsak az örökösen civakodó házassafelek; mindegyik érzi, hogy mégis csak rá vannak szorulva egymásra: a regényirodalom létfeltételei közt talán legnélkülözhetetlenebb a minél óriásibb tömegekből álló s minél többet és minél gyorsabban fogyasztó olvasó közönség, viszont a napi sajtó is tudja, hogy a pillanatnyi jelen eseményeinek szédítő bonyolultsága közepeztette az emberi kedély mindig vágyakozni fog egy olyan zugocskára, a hol az élet kiszámíthatatlan kavargását az isteni származású költészet veszi bölcs kormányzás alá s nyugtat meg bennünket a látszólagos khaoszban felfedezett örök okszerűség megsejtetése által. Az kétségtelen, hogy a napi sajtó bőségesen el tudja látni a költőket érdekes és alkalomszerű, a tapasztalati élet köréből merített *nyersanyaggal*, de az is kétségtelen, hogy a költészet feladata éppen itt *kezdődik*, s abban áll, hogy a nyersanyagba a művészi alapeszme útján lelket öntsön. Persze hogy a költői művészet elmélete is megtermelte a maga dogmáit, melyeknek az a sorsuk, hogy elévüljenek, de a költészet csak addig érdemli meg a nevét, míg le nem mond a művészet teremtő jogköréről a fel dolgozandó nyersanyaggal szemben. Ez a teremtdi munka néha többé-kevésbé öntudatlan, néha szándékosan elrejtőző, de sohasem hiányozhatik. Azt mondja Mikszáth a *Beszterce ostroma* expozíciójában: „Elhatároztam, hogy egy elbeszélésre terjedő

anyagot kiszakítok (a Pongrácz István) életéből — mint mikor egy vég posztóból kihásít valaki egy mellényre valót“; no igen, de aztán meg is kell belőle csinálni a mellényt úgy, hogy legyen eleje-hátulja, ennyi annyi zsebje, arányos szabása stb., a mint Mikszáth nagy sikerrel meg is oldotta e művészi feladatát, bizonyítva, hogy költői gyakorlata sokkal szerencsésebb, mint elmélete. Mily naivság az olyan beszéd, hogy a reporter „elmondván az eseményt ép azon módon, mint aki szötte, maga a Végzet“: a report műfaja „független a szabályoktól“. Mintha ugyanazt az eseményt nem annyiféleképen látnák meg és mondanák el akár a reporterek, akár a költők, ahányan vannak! Mikszáth maga emlegeti, hogy ismerősei számtalan témát ajánlgatnak neki földolgozás végett, de ő még egyet sem fogadott el azok közül úgy, ahogy azt neki föltálaták (*Miből teremnek a virgok?*). „Arra sohasem voltam képes, hogy valakinek a témáját megépítsem. Meghallgattam, de soha egy se tetszett meg. Pedig sokszor kaptam szinte kész regényeket, csak az irodalmi formát kellene nekik megadni — de lehetetlen...“ (*Idegen bőrök*). Bizony az, mert vele szemben már nem érvényesülhet szabadon a költő leg-sajátosabb én jének teremtő kedve. Mikszáth idézett ferde és öngyilkos novella-„elmélete“ — ismételjük — a XX. századba átforduló korszak szellemének gyomos talajából sarjadt elő. Az általános kiábrándultság nem kímélte meg lelki világunk esztétikai oldalát sem. A költészet *sine qua non* törvényeire is ráfogta, hogy csak illúziók, melyeknek csalóka hatása alól föl kell ocsúdnunk. A fölocsúdás azonban még kellemetlenebb lévén, szkeptikus mosollyal vette ismét ölébe az eldobott illúziókat, ha hinni nem tudott is többé bennük. Mikszáth főtebb idézett „utószava“ is azáltal válik igazán mikszáthosszá és igazán korszerűvé, hogy sem hinni, sem tagadni nem mer komolyan, hanem csak kételkedik. „Az újítási vággyal kapcsolatosan előugrik a kétely is. Birkóznak, birkóznak és nem bírják egymást földhöz vágni.“ Kifejtette tehát Mikszáth, hogy egy regény cselekvényét akárhol abba lehet hagyni s a szereplőket „szélnek eresztetni“; az utószó végén mégis „egy kis barátságos egyezkedés“-re határozza magát s megígéri, hogy — ha Isten erőt és kedvet ad, — a hirtelen abbahagyott elbeszélést folytatni fogja. Isten azonban, sajnos, másképen határozott...

* * *

Elismerjük, hogy a kép, melyet Mikszáthról rajzoltunk, egyoldalú.¹⁾ Mentségünkre szolgálhat azonban, hogy az az egyetlen

¹⁾ Ezért nem mertük dolgozatunk címét egyszerűen ennyit írni: *Mikszáth Kálmán*; elismerjük, hogy dolgozatunkban nincs benne az egész Mikszáth. Nem akarván abba a hibába esni, melyet pl. Péterfy Jenő elkövetett mikor egyoldalú esszéje fölé azt írta: *Jókai Mór*, — mi inkább választottuk a sokkal hosszadalmasabb és kissé talán fontoskodónak vagy éppen nagyképűnek látszó címet.

szempont, melyből modellünket néztük, nagyon lényeges, talán éppen a leglényegesebb. Jellemző nemcsak Mikszáthra, hanem egész korára, mi közülünk is úgyszólván mindazokra, akiket felnőtt életkorunkban ért nemzetünk katasztrófája. Mindnyájan adtuk a blazírtat, a fölényest, szerettünk a paródia szemüvegén át nézni személyeket és eseményeket, nem hittünk semmiben igazán, legkevésbé egy mindnyájunkat érhető irtózatossá válás közeli eshetőségében.

Ma már nekünk is jobb a szemünk s a megélesedett látás nekünk is sok gyötrelmet okoz, még pedig a gyötrelmek legkeservesebb fajtáját: az utólagos gyötrelmeket, melyekről nem tudhatjuk, akad-e még orvosság valaha ellenük. Meg-megborzongunk, mikor jeles íróink néhány év előtti munkáiban újra elolvassuk azokat a könnyelmű élceteket, melyeket rövidlátó, nyegle jókedvünk oly mohón élvezett még nem régen, ma pedig az elbizakodott vakság intő nyomainak tűnnek fel előttünk Ime Mikszáth, nemzeti irodalmunk egyik legkiválóbb novellistája, állami életünk hivatalos törvényhozója, az ő földijeiről, a „tót atyafiak”-ról hovatovább annál lekicsinylőbb tréfával vagy éppen gúnnyal beszélt, minél közelebb fordult az Idő kereke a nagy világkatasztrófa kezdő dátuma felé. Az ő „jó szeme” diktálja egy otthoni kirándulása alkalmával a következő reflexiót: „Ilyesmire is csak a tót fantázia képes, meg a birkatürelem és a mindennel való megelégedés. Nem! Ezek sohase fognak revolúciót csinálni ellenünk!” (*Utazás Pílóországban*). Három évvel halála előtt, hét évvel a világháború kitörése előtt, mikor a Jókai életrajzban a *Szomorú napok* c. regény félbenmaradásának állítólagos okai közt a felvidéki tót nép iránti tapintatot is megemlíti, ezt a kedélyes megjegyzést fűzi hozzá: „No bizony, gyengén állhatott már a dolog, mikor a szegény *totocskák* érzékenysége is faktor lett...” Pedig a *Hunyák Pál* című cikk bizonyítja, hogy az arcátlanul vakmerő pánszláv izgatás Mikszáthnak is valósággal fülébe ordította a veszedelmet.

Dehát nemcsak Mikszáth volt ilyen, hanem jóformán mindnyájan ilyenek voltunk. Mindnyájunknak igen tetszett az a kiábrándultság, mely a reformkori nemesség nimbuszát alaposan megtépázta a „harmadik nemzedék” szemében. Az akkori fölényes aforizmák, melyek Mikszáthnál s másoknál olvashatók, manapság is érvekkül szolgálhatnak, de egykori célzatukkal ellentétes irányban. A sok szószzerinti idézethez, melyekkel a félreértés elkerülése végett szándékosan tömtük meg e dolgozatot, legyen szabad még egy utolsót csatolnunk. A reform-kori magyar nemesség naivan lelkes szabadelvűségéről ezt mondja Mikszáth *A vén gazember*-ben: „E fényes föllobbanások nem lehetnek állandók se egy ember, se egy nemzet életében. A realizmus és az idealizmus kell, hogy fölváltsák egymást, mint az éjt a nap és viszont. Mert akár az egyiket viszi túlságra, akár a másikat, elpusztul bele. A sovány

